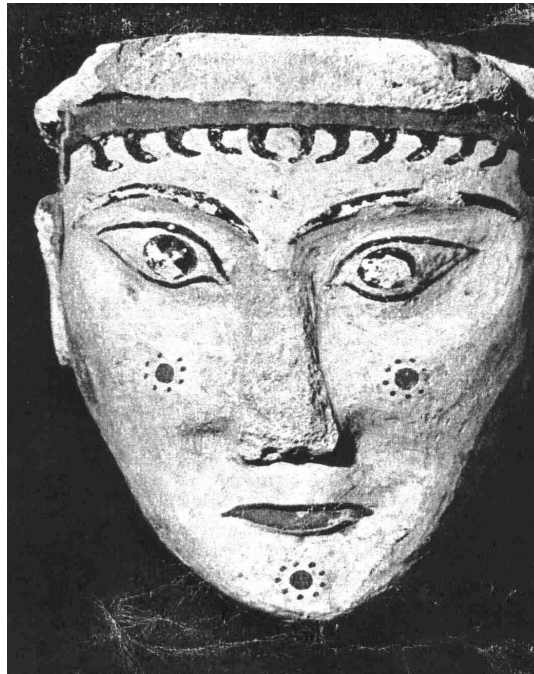

ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
Σ.Ε.Υ.Π.
ΤΜΗΜΑ ΑΙΣΘΗΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΚΟΣΜΕΤΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ
«Η ΨΙΜΥΘΙΩΣΗ ΣΤΟΥΣ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ»

ΣΠΟΥΔΑΣΤΡΙΑ:
ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΒΙΟΛΕΤΑ

ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ:
ΠΕΠΑ ΜΑΡΙΑ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2008

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΘΕΜΑ:

Η ΨΙΜΥΘΙΩΣΗ ΣΤΟΥΣ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ: Πέπα Μαρία

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ ΦΟΙΤΗΤΡΙΑΣ ΠΟΥ ΣΥΝΕΤΑΞΕ ΤΗΝ ΕΡΓΑΣΙΑ:

Αθανασίου Βιολέτα

Α.Ε.Μ.: 2924

ΕΞΑΜΗΝΟ: Η΄

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ: 22/9/2008

**ΣΧΟΛΗ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ ΥΓΕΙΑΣ ΚΑΙ ΠΡΟΝΟΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΑΙΣΘΗΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΚΟΣΜΕΤΟΛΟΓΙΑΣ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ**

2008

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	3
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	4
ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ	5
ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ (1,8 ΕΚΑΤ. – 10300 Π.Χ.)	6
ΜΕΣΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ (10.300 Π.Χ. – 7.000 Π.Χ.)	11
ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ (7.000 Π.Χ. – 2.800 Π.Χ.)	14
— ΑΙΓΥΠΤΟΣ (ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ)	15
— ΕΛΛΑΔΑ (ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ).....	17
— ΑΝΑΤΟΛΙΑ (ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ).....	24
— ΒΑΛΚΑΝΙΑ	26
— ΚΥΠΡΟΣ (ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ)	26
ΕΙΚΟΝΕΣ (ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ)	28
ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ (2.800 Π.Χ. – 1.300 Π.Χ.)	31
— ΑΙΓΥΠΤΟΣ (ΕΠΟΧΗ ΧΑΛΚΟΥ)	32
— ΜΙΝΩΙΚΗ ΚΡΗΤΗ	36
— ΜΥΚΗΝΕΣ	39
— ΚΥΚΛΑΔΕΣ.....	41
— ΚΥΠΡΟΣ (ΕΠΟΧΗ ΧΑΛΚΟΥ).....	46
— ΑΛΠΕΙΣ	47
— ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ	47
ΕΙΚΟΝΕΣ (ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ)	48
ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ (1.300 Π.Χ. – 500 Π.Χ.)	53
— ΑΙΓΥΠΤΟΣ (ΕΠΟΧΗ ΣΙΔΗΡΟΥ)	54
— ΕΛΛΑΔΑ (ΕΠΟΧΗ ΣΙΔΗΡΟΥ)	56
— ΡΩΜΗ.....	58
— ΑΝΑΤΟΛΙΑ (ΕΠΟΧΗ ΣΙΔΗΡΟΥ)	60
— ΚΥΠΡΟΣ (ΕΠΟΧΗ ΣΙΔΗΡΟΥ).....	61
— ΣΙΒΗΡΙΑ	62
ΕΙΚΟΝΕΣ (ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ)	64
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	66
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	68

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ξεκινώντας τη σύνταξη της παρούσας εργασίας καθώς κάθομαι στο αναγνωστήριο αναπολώ τα όσα έμαθα και αισθάνθηκα σ' αυτή τη σχολή. Μου φαίνεται σαν χθες που ξεκίνησε το ταξίδι προς την κατάκτηση της γνώσης του καλλωπισμού και του μακιγιάζ μα έφτασα κιάλας στο τέλος που σηματοδοτεί την αρχή του προσωπικού μου ταξιδιού προς την τέχνη αυτή. Πολλές φορές σκέφτηκα αν θα μπορέσω να υπηρετήσω καλά αυτή την τέχνη που τόσο αγαπώ και θαυμάζω. Πολύ το βλέπουν σαν ένα απλό επάγγελμα δίχως ουσία και που ίσως δεν συσχετίζεται με την τέχνη. Για όσους όμως έχουν δει τα όνειρα, τις σκέψεις, τις φιλοδοξίες, τις λύπες τους να κατοπτρίζονται πάνω σε ένα πρόσωπο, είναι τέχνη. Αυτήν την τέχνη λοιπόν καλούμαι να υπηρετήσω.

Γι' αυτό λοιπόν το λόγο επειδή για μένα η αισθητική είναι τέχνη, είναι έκφραση, γι' αυτό σκέφτηκα να γράψω την παρούσα εργασία γιατί πως θα μπορούσε να δημιουργήσω κάτι καινούργιο αν δε γνώριζα πρώτα την αρχή, το θεμέλιό της.

Το ταξίδι προς τη συγγραφή της εργασίας ήταν δύσκολο μα όταν η σπουδή σου είναι το μεράκι σου, προσπαθείς, παλεύεις με τα κύματα και απολαμβάνεις στο τέλος το ταξίδι. Είναι ωραίο να βλέπεις πως το βλέπουν οι άλλοι, να ανακαλύπτεις και να μαθαίνεις το χθες και έτσι να γίνεσαι δυνατότερος για το αύριο. Δεν ξέρω το πώς θα είναι το αύριο της τέχνης που υπηρετώ αλλά είμαι πολύ υπερήφανη που ξέρω αν όχι όλα αλλά κάποια πράγματα για το χθες της. Το ταξίδι συνεχίζεται ...

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Άνθρωπος, το τελειότερο από τα όντα, το προικισμένο με νόηση και έναρθρο λόγο. Το ον αυτό που σήμερα έχει αλλάξει ολότελα το πρόσωπο της οικουμένης θα δούμε ότι πρωτοφανερώθηκε στην Αφρική με λιγοστά εφόδια. Η ευφυΐα του και η σωματική του ικανότητα προσαρμογής, του επέτρεψαν να εξαπλωθεί στον πλανήτη γη παρά τις αντίξοες συνθήκες που είχε να αντιμετωπίσει.

Η πορεία του για να φτάσει στη σημερινή εποχή ήταν γεμάτη από εμπόδια όπου ο άνθρωπος χρησιμοποιώντας τη δύναμη του νου που τον έκανε να ξεχωρίζει από όλα τα υπόλοιπα όντα κατόρθωσε να τα υπερπηδήσει.

Στην παρούσα εργασία θα ασχοληθούμε με τα πρώτα στάδια αυτής της επίπονης πορείας. Το ταξίδι μας ξεκινάει από τα προϊστορικά χρόνια για τα οποία οι πληροφορίες που συναντούμε είναι ελάχιστες μιας και ο χρόνος έσβησε τα ίχνη αυτής της σπουδαίας αρχής για τον άνθρωπο.

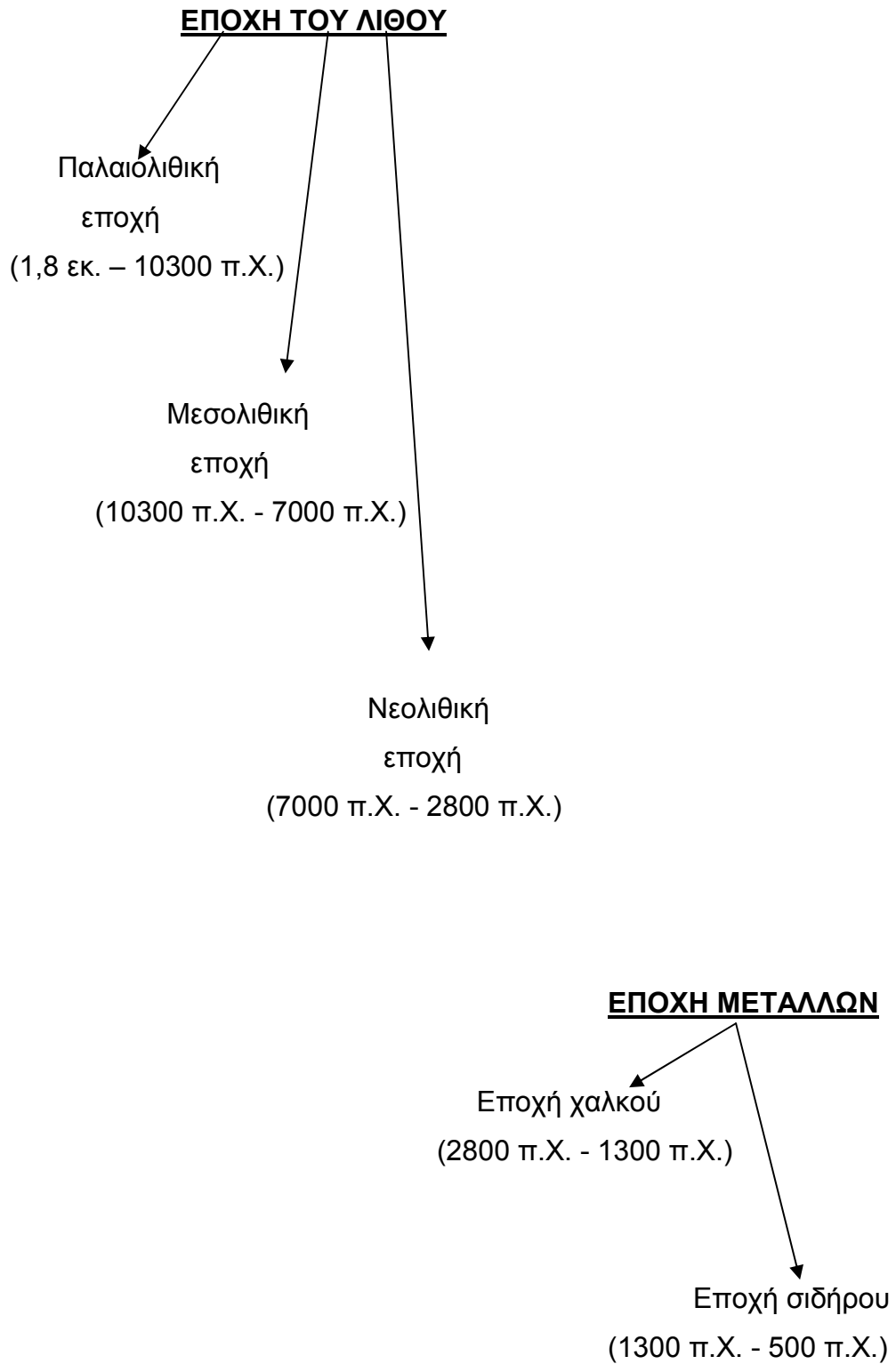
Αρχικά τιθάσευσε το περιβάλλον, οργανώθηκε σε κοινωνίες και αναζήτησε τρόπους έκφρασης του ψυχικού του κόσμου. Τα διάφορα ένστικτα – ορμές τα εξέφρασε με διάφορες τέχνες. Μία από αυτές ήταν και ο καλλωπισμός.

Ο καλλωπισμός του σώματος και του προσώπου του, είχαν ως στόχο την καλυτέρευση της έκφρασης των σωματικών και ψυχικών του αναγκών. Τα διάφορα ευρήματα που έφερε στο φως η αρχαιολογική σκαπάνη μας πληροφορούν γι' αυτό το μέσο εκφραστικότητάς του.

Στη συνέχεια θα γίνει λόγος αναλυτικά περί ψιμυθίωσης στα ακόλουθα στάδια της προϊστορικής ιστορίας:

- Παλαιολιθική εποχή.
- Μεσολιθική εποχή.
- Νεολιθική εποχή.
- Εποχή χαλκού.
- Εποχή σιδήρου.

ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

(1,8 εκατ. – 10300 π.Χ.)

Παλαιολιθική ταφή στο Sungir

Η παλαιότερη από τις δύο περιόδους της Εποχής του Λίθου ονομάζεται Παλαιολιθική Εποχή. Ξεκίνησε με την αρχή της Πλειστοκαίνου υποπεριόδου της Τεταρτογενούς περιόδου, πριν 1,8 εκατομμύρια χρόνια περίπου, και τελείωσε πριν 10.300 χρόνια περίπου. Η Παλαιολιθική εποχή υποδιαιρείται σε τρεις περιόδους, την Παλαιοπαλαιολιθική, τη Μεσοπαλαιολιθική και τη Νεοπαλαιολιθική. Η Παλαιοπαλαιολιθική περίοδος ξεκίνησε πριν 1,8 εκατομμύρια χρόνια και τελείωσε πριν 200.000 χρόνια. Ακολουθεί η Μεσοπαλαιολιθική, η οποία διάρκεσε 100.000 χρόνια περίπου. Η

Νεοπαλαιολιθική περίοδος ξεκίνησε πριν 100.000 χρόνια και τελείωσε πριν 10.300 χρόνια (Νόμπελ, 32^{ος} τόμος, 1991).

Η παλαιογεωγραφική εικόνα της Παλαιολιθικής εποχής λίγο διαφέρει από την σημερινή. Σημαντική διαφορά παρουσιάζουν, όμως, οι κλιματολογικές συνθήκες. Η Παλαιολιθική εποχή συμπίπτει χρονικά με την περίοδο της μέγιστης εξάπλωσης των πάγων. Σημαντική είναι και η εξέλιξη των θηλαστικών αλλά και η διαφοροποίηση του ανθρώπου, ο οποίος κάνει αλματώδη βήματα σ' αυτή την εποχή.

Στην αρχή ήδη της Παλαιοπαλαιολιθικής εποχής εμφανίζεται ο Homo habilis, ενώ προς το μέσον ο Αυστραλοπίθηκος. Προς το τέλος της Παλαιοπαλαιολιθικής εποχής, περίπου πριν από 450.000 χρόνια, κάνει την εμφάνισή του ο Homo erectus. Η εξέλιξη του ανθρώπου συνεχίζεται εντονότερη κατά τη Μεσοπαλαιολιθική εποχή. Κατά τη διάρκεια της Νεοπαλαιολιθικής εποχής και συγκεκριμένα πριν 70.000 χρόνια, κάνει την εμφάνισή του ο άνθρωπος του Neanderthal, ενώ πριν από 12.000 χρόνια περίπου, παρουσιάζεται ο Homo sapiens, ο οποίος δεν είναι άλλος από το σύγχρονο άνθρωπο. Η Παλαιολιθική εποχή χαρακτηρίζεται ως η εποχή του ακατέργαστου λίθου. Ο άνθρωπος χρησιμοποιεί ήδη από την αρχή της λίθινα εργαλεία, τα οποία σε μία πρώτη φάση ήταν λίγο ή καθόλου επεξεργασμένα. Πραγματική επανάσταση συντελείται κατά τη διάρκεια της Μεσοπαλαιολιθικής εποχής, όπου η επεξεργασία των εργαλείων είναι πλέον συστηματική και διαφοροποιημένη. Η επεξεργασία του λίθου προς το τέλος της Παλαιολιθικής εποχής μπορεί να χαρακτηριστεί ως περίτεχνη.

Ο άνθρωπος της εποχής εκείνης ήταν ήδη σε θέση να κατασκευάζει διαφοροποιημένα μικρολιθικά εργαλεία, όπλα και άλλα αντικείμενα έχοντας την αντίληψη της τέχνης. Έτσι από εκείνη την εποχή ξεκινάει και η αντίληψη προς το ωραίο. Οπότε ο άνθρωπος αρχίζει να χρησιμοποιεί την ώχρα στις τοιχογραφίες των σπηλαίων, στις ταφές ακόμα και στο βάψιμο του σώματός του.

Οι ώχρες είναι ορυκτά οξειδία του σιδήρου με σπουδαιότερα τον αιματίτη, το γκαινίτη και το λειμονίτη. Ο αιματίτης, η κόκκινη ώχρα (Fe₂O₃) είναι το πολυτιμότερο απ' όλα τα σιδηρομεταλλεύματα γιατί η περιεκτικότητά του σε

σίδηρο είναι 70%. Έχει χαρακτηριστικό χρώμα κερασέρυθρο ή αιματέρυθρο ή ερυθροκαστανό όταν κονιοποιηθεί, ενώ το φυσικό του χρώμα είναι μαυριδερό. Ο γκαινίτης, είναι επίσης ένα πολύ διαδεδομένο ορυκτό του σιδήρου (HFeO_2) με σκούρο καστανό ως ανοιχτό χρώμα, ο δε λειμονίτης είναι υδροξείδιο του σιδήρου ($\text{Fe}_2\text{O}_3\text{H}_2\text{O}$) και είναι συνήθως καστανός.

Η χρήση της ώχρας θεωρείται πιο σύνθετη πρακτική από ότι η κατασκευή εργαλείων. Χρειάζεται αναγνώριση του ορυκτού, συγκέντρωση, ζέσταμα, ξύσιμο (καθάρισμα), κονιοποίηση, τοποθέτηση της σκόνης σε σκεύος, προσθήκη υγρού κ.ο.κ. Ώχρα βρέθηκε σε μορφή πούδρας, crayons και σε παλέτες. Λίθινοι τριπτήρες με ίχνη της είναι συχνοί. Είναι βέβαιο πως εκτός από τη χρησιμοποίηση των υλικών αυτών στις τοιχογραφίες των σπηλαίων και στο πασπάλισμα των νεκρών η ώχρα είχε μια ευρεία χρήση.

Τα σχόλια των ανθρωπολόγων και των προϊστολόγων για τη χρήση της ώχρας αρχίζουν συνήθως στα ταφικά έθιμα της Ανώτερης Παλαιολιθικής (800.000 π.Χ.). Τι ήταν αυτό που ενεργοποίησε το ενδιαφέρον του ανθρώπου για το κόκκινο χρώμα; Άραγε υπήρχε η αντίληψη της χρωματικής διαφοροποίησης; Σε αυτό το σημείο δε μπορούμε να επιμείνουμε περισσότερο αφού θα πρέπει να περάσουν 500.000 χρόνια ώσπου το 300.000 π.Χ. να έχουμε ενδείξεις για σκόπιμη συλλογή ώχρας. Μαρτυρίες κυρίως υπάρχουν από ανασκαφές της Terra Amata στη Nice.

Υπετέθη ότι κυνηγοί της Terra Amata χρησιμοποίησαν το υλικό αυτό για διακόσμηση του σώματος. Το πασπάλισμα ή το βάψιμο του σώματος ή του προσώπου θα είχε ως αποτέλεσμα αναγνώριση και διάκριση στα μέλη μιας ομάδας, που θα μπορούσε να έχει μια έννοια ταυτότητας. Οι Terra Amata κυνηγοί θα μπορούσαν να ξεχωρίσουν συλλογικά με τη χρωματική τους ταύτιση ως μια κοινωνική ενότητα. Ωστόσο το στάδιο είναι πολύ πρώιμο για να μιλήσουμε με σιγουριά.

Σε αυτό το σημείο μεσολαβεί ένα μεγάλο κενό για τη συλλογή της ώχρας και τεκμηριώνεται αρχαιολογικά και πάλι κατά το 70.000 π.Χ. από τους Neanderthal. Εντοπίζεται σε τάφο, γύρω από το κεφάλι ενός άντρα στη Chapelle-aux-Saints και σε αφθονία σε άλλους δύο σκελετούς στο Ισραήλ. Οι ταφές με ώχρα σε αυτή την περίοδο είναι λιγότερες από εκείνες χωρίς ώχρα.

Λίγες ομάδες χρησιμοποίησαν τα κόκκινα υλικά βαφής και αξίζει πάλι να αναρωτηθούμε αν το υλικό αυτό φορτίζεται συμβολικά και αν το κόκκινο χρώμα είναι μια πηγή προτίμησης ή σχέσεων.

Με την παρουσία του *Homo sapiens* (12.000 π.Χ.) στη Δυτική, Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη βεβαιώνεται η γρήγορη εξάπλωση της χρήσης της ώχρας. Γι' αυτό μας πληροφορούν διάφορες ταφές. Υπάρχει χαρακτηριστικά το άνοιγμα του λάκκου και μερικές φορές το πασπάλισμα του νεκρού με κόκκινη ώχρα.

Στα σπήλαια του Grimaldi χαρακτηριστική είναι η ταφή ενός ψηλού άντρα. Το κεφάλι του, κοκκινισμένο από την ώχρα και στεφανωμένο από όστρεα, αναπαυόταν σ' ένα κομμάτι αμμόλιθου, ενώ λιθάρια είχαν τοποθετηθεί πάνω στο σώμα. Ο σκελετός ήτα καλυμμένος με κοπανισμένο αιματίτη σε τέτοιο σημείο που φαινόταν κατακόκκινος.

Σε ένα άλλο σπήλαιο της ίδιας περιοχής τα σώματα ενός ψηλού άντρα, μιας νεαρής γυναίκας και ενός παιδιού βρέθηκαν σ' ένα όρυγμα επενδυμένο με κόκκινη ώχρα. Και οι τρεις σκελετοί ήταν στολισμένοι με όστρεα και σκεπασμένοι με ώχρα. Δύο άλλοι σκελετοί βρέθηκαν στο ίδιο σπήλαιο, από τους οποίους ο ένας είχε ραντιστεί με ώχρα.

Στη Νότια Ουαλία ένας σκελετός γνωστός ως «Red Lady of Paviland», είχε ταφεί μέσα σε κόκκινη ώχρα η οποία είχε χρωματίσει και όλα τα κοντινά αντικείμενα. Στο Βrno επίσης ένας σκελετός ήταν καλυμμένος με ώχρα και ίχνη της χρωστικής ύλης βρέθηκαν στο αγαλματίδιο που συνόδευε την ταφή.

Σε αυτό το σημείο, στη Γραβέτιο, εμφανίζονται και τα ανθρώπινα ειδώλια. Οι «Αφροδίτες» του Laussel, του Willendorf και του Dolni Vestonice φέρουν ακόμα ίχνη του τριψίματος των γυμνών σωμάτων τους με κόκκινη ώχρα. Ίσως να υπάρχει κάποια σχέση με την ταφική πρακτική – τελετουργία που συνίστατο στο άπλωμα ώχρας πάνω στα σώματα των νεκρών. Όπως στις Σολουτραίες ομάδες που θεωρήθηκε ότι πραγματοποίησαν τελετουργίες, με κεντρικό ρόλο το ανθρώπινο κρανίο και την κόκκινη ώχρα. Το τμήμα του σπηλαίου που βρέθηκαν αυτά τα ευρήματα θεωρήθηκε ότι ήταν ένα ιερό. Έτσι όπως οι Σολουτραίοι και μετέπειτα οι Μαγδαληναίοι κάτοικοι ασκούσαν εκεί λατρεία των

κρανίων. Η τελετουργία που γινόταν θα πρέπει να συμπεριλάμβανε και την προσφορά της ώχρας.

Θα πρέπει να σημειωθεί ωστόσο ότι η συχνότητα στη χρησιμοποίηση της ώχρας ήταν σχετική και δεν μπορεί κανείς να μιλήσει για κανόνα. Υπήρχε διαφοροποίηση από περιοχή σε περιοχή και δεν είναι γνωστό πως συνδέεται η εμφάνισή της με την ηλικία και το φύλο των νεκρών. Επίσης θα μπορούσε να αποτελεί έναν τρόπο υγιεινής (Α. Παπαευθυμίου – Παπανθίμου, 1997, σελ. 17).

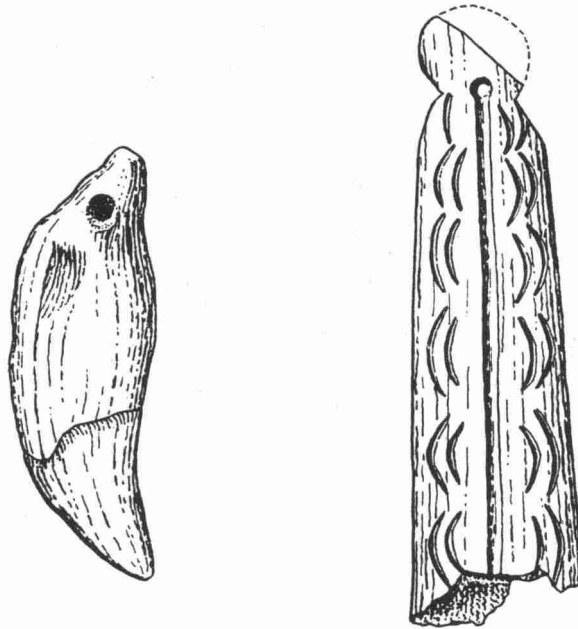
Για παράδειγμα στη Γαλλία βρέθηκαν, σε θέσεις με παλαιολιθικές εγκαταστάσεις, ζώνες με πολύ έντονη χρήση ώχρας για να απομακρυνθούν ίσως τα παράσιτα έντομα. Ως απολυμαντικό θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί όταν την τοποθετούσαν σε φρέσκα δέρματα μέχρι να πάρουν το σχήμα που έπρεπε, αλλά και μέσα στους τάφους. Αν η απόθεση ώχρας ανταποκρινόταν σε μια επιθυμία καθαριότητας, μπορεί να γινόταν για να βελτιωθούν έτσι οι συνθήκες της διαβίωσης και στην άλλη ζωή. Ή απλά για να αποτρέψει τη μετάδοση της αρρώστιας από την οποία υπέφερε ο νεκρός. Ακόμη είναι πιθανό ότι κάτι τέτοιο απέβλεπε και στην προστασία των ζωντανών.

Επιπρόσθετα θα πρέπει να το δούμε παράλληλα με τη συμβολική παρουσία της χρωματικής αυτής ύλης. Να ληφθεί δηλαδή υπόψη το χρώμα κόκκινο κυρίως, που παίζει έναν εντυπωσιακό ρόλο στην ανθρώπινη συμπεριφορά. Είναι συχνή η σύνδεσή του με τον κίνδυνο όπως επίσης και με τη χαρά, είναι μια πηγή φυσικής και φυσιολογικής έξαψης. Έχει μια μαγική σημασία, συμβολίζει το αίμα και κατ' επέκταση τη δύναμη της ζωής και του φόνου.

Η ισχυρή εντύπωση του κόκκινου και η ικανότητα διαχωρισμού των χρωμάτων οδήγησαν σε ενέργειες που είχαν ως αποτέλεσμα νέες εμπειρίες και γνώσεις. Η δημιουργία σχέσεων κατέληξε σε κοινωνικές και πολιτιστικές κατασκευές. Μια τέτοια σχέση θα μπορούσε να είναι η βαφή του σώματος η οποία ως επινόηση σήματος θα ήταν δυνατό να συντελέσει σε ομαδική συνοχή.

ΜΕΣΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

(10.300 π.Χ. – 7.000 π.Χ.)

Μεσολιθικά πανταντίφ από το σπήλαιο της Μαντελέν.
αριστερά από κυνόδοντα, δεξιά από σκαλιστό κόκαλο.

Η περίοδος αυτή της Προϊστορίας, η οποία διαδέχθηκε την Παλαιολιθική και προηγήθηκε της Νεολιθικής ονομάζεται Μεσολιθική εποχή. Χρονικά η έναρξη της Μεσολιθικής εποχής τοποθετείται γύρω στο 10.300 π.Χ. μέχρι το 7.000 π.Χ. (Νόμπελ, 27^{ος} τόμος, 1991).

Αυτή η εποχή χαρακτηρίζεται από τη μετάβαση στην παραγωγική οικονομία με την εξημέρωση του σκύλου και του χοίρου, τη μόνιμη εγκατάσταση και την εγκατάλειψη του νομαδικού βίου, την προσπάθεια καλλιέργειας της γης και τη χρήση εργαλείων και όπλων. Οι άνθρωποι της Μεσολιθικής εποχής επιδίδονταν με επιτυχία στο κυνήγι και εγκαθίστανται σε παράκτια μέρη, όπως όχθες λιμνών και ποταμών.

Μέσα στα χρονικά όρια της Μεσολιθικής εποχής και σε διάφορες περιοχές αναπτύχθηκαν ιδιαίτεροι πολιτισμοί που είχαν πολλά κοινά χαρακτηριστικά μεταξύ τους. Ένα από αυτά ήταν και ο τρόπος ταφής των ανθρώπων. Από τις εγκαταστάσεις τους δεν υπάρχουν λείψανα, σώθηκαν όμως

απομεινάρια από ομαδικούς τάφους στους οποίους διαπιστώνουμε και εδώ τη χρήση της ώχρας. Αναφέρεται ότι συνέχιζε να αποτελεί μέρος των ταφικών πρακτικών, ιδιαίτερα στους Αζιλοταρδενοάσιους πολιτισμούς.

Στο σπήλαιο του Ofnet, κοντά στο Nordligen στη Βαυαρία αντρικά και γυναικεία κρανία βρέθηκαν θαμμένα μαζί σε μια σειρά από ορύγματα, περιτριγυρισμένα από κομμάτια κόκκινης ώχρας. Μερικά κρανία ήταν βαμμένα κόκκινα όπως επίσης και άλλα αντικείμενα όπως όστρεα, κοκάλινα πανταντίφ και δόντια ελαφιού.

Η ίδια συνήθεια διαπιστώθηκε στο σπήλαιο Hohlenstein στη Württemberg, όπου σε ορύγματα μπροστά στην είσοδο βρέθηκαν τρία κρανία περιτριγυρισμένα από κόκκινη ώχρα. Τα κρανία αυτά ανήκαν σε άντρα, γυναίκα και παιδί. Στο Quiberon, στη Γαλλία, ώχρα τοποθετήθηκε στις χάντρες, που διακοσμούσαν τους σκελετούς μιας κοινής ταφής.

Και στην Εγγύς Ανατολή κατά τη Μεσολιθική εποχή διαπιστώθηκε η χρήση της κόκκινης ώχρας. Στο Ain Mallaha (μικρό νατούφιο χωριό) μια σειρά από επεξεργασμένα χαλίκια, που ερμηνεύτηκαν ως αναπαραστάσεις σχηματοποιημένων ανθρωπίνων προσώπων όπως επίσης και ένα μικρό ακέφαλο ειδώλιο ήταν πασπαλισμένα με ώχρα.

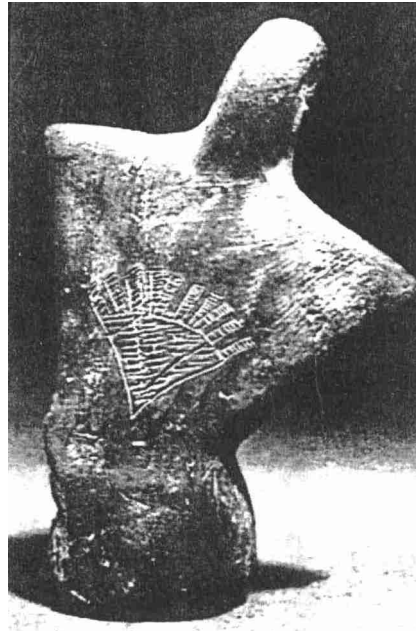
Πολλά είδη ταφικών εθίμων είναι γνωστά από νατούφιους οικισμούς όπου σε μερικά από αυτά παρακολουθούμε τη χρήση της ώχρας. Μια συλλογική ταφή στο Ain Mallaha περιείχε 5-9 κρανία με λίγα αποσπασματικά κόκαλα. Κάθε όρυγμα περιείχε κομμάτια κόκκινης ώχρας και ένα κρανίο είχε καθαρή ένδειξη βαφής. Η κόκκινη ώχρα περιοδικά βρίσκεται γύρω από νατούφιους σκελετούς, που θάβονταν σε ορύγματα και είχαν συνεσταλμένη θέση. Επίσης στην ίδια τοποθεσία μία από τις πιο εντυπωσιακές ταφές φαίνεται ότι έγινε στο σπίτι του νεκρού. Το κρανίο ήταν κοντά στην εστία, στο δάπεδο, που ήταν επιχρισμένο με κονίαμα, αφού πρώτα είχε βαφεί κόκκινο. Τέλος σε μια περιοχή του Ιράν ένα μικρό πήλινο ειδώλιο στεκόταν κοντά στο κέντρο ενός κυκλικού ορύγματος με κόκκινη ώχρα.

Θα λέγαμε ότι ο ρόλος της ώχρας στη Μεσολιθική εποχή είχε την ίδια σημασία με αυτόν της Παλαιολιθικής εποχής. Θεωρείται πιθανό ότι η ώχρα συνέβαλε αποφασιστικά στην εξέλιξη της γλώσσας γιατί μετέδιδε νοήματα και

χρησιμοποιούταν για δήλωση εννοιών κοινωνικής διάκρισης, συμβολισμού, μαγείας και τελετουργίας. Η διακόσμηση του προσώπου και του σώματος, η αλλαγή του χρώματός του, η παραμόρφωση του κρανίου ακόμα και το τρύπημα της σάρκας για τη στερέωση κοσμημάτων (Σ.Λ. Γουλεϋ, Λ. Παρέτι, 1970, σελ. 145) αποτελούν μια από τις αρχαιότερες επιδιώξεις του ανθρώπου που διατηρήθηκε ολοένα εκλεπτυνόμενη σ' όλους τους πολιτισμούς.

ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

(7.000 π.Χ. – 2.800 π.Χ.)

Προδυναστικό αιγυπτιακό ειδώλιο με ίχνη πιθανώς τατουάζ στη ράχη του.

Το τελευταίο μέρος της Εποχής του Λίθου ονομάζεται Νεολιθική εποχή και κυμαίνεται από το 7.000 π.Χ. έως το 2.800 π.Χ. (Νόμπελ, 25^{ος} τόμος, 1991). Είναι η εποχή κατά την οποία ο άνθρωπος έπαψε να βρίσκεται σε άμεση εξάρτηση από τη φύση και να καταναλώνει τα αγαθά της, αλλά άρχισε να παράγει ο ίδιος τα αναγκαία μέσα για την επιβίωσή του, έτσι ξεκίνησε το λεγόμενο τροφοπαραγωγικό στάδιο, δηλαδή η Νεολιθική περίοδος.

Αυτή η περίοδος χαρακτηρίζεται από μια μεγάλη πρόοδο στην τεχνική κατασκευής λίθινων εργαλείων αλλά και στην εμφάνιση της γεωργίας και της κτηνοτροφίας που συντελεί σε επαναστατική αλλαγή στον τρόπο ζωής των ανθρώπων. Από αυτό το σημείο και μετά οι άνθρωποι έχουν μια μόνιμη εγκατάσταση σε έναν τόπο. Οι πρωιμότερες κατοικίες είχαν κυκλικό σχήμα και κατασκευάζονταν από υλικά όπως πέτρες και χώμα. Ωστόσο αυτό το σχήμα δεν παρείχε τη δυνατότητα επέκτασης του σπιτιού σε περίπτωση ανάγκης, γι' αυτό σταδιακά επικράτησε το ορθογώνιο σχήμα. Μέχρι σήμερα δεν είναι γνωστό τι

παρακίνησε τους ανθρώπους στη μετάβασή τους από τη σχετικά ανέμελη ζωή τους σε μια οργανωμένη η οποία τους έδενε με τη γη και τους ανάγκαζε να εργαστούν. Η Νεολιθική εποχή είναι ουσιαστικά η κορύφωση της διαρκώς αυξανόμενης πολιτιστικής διαφοροποίησης των ανθρώπινων κοινωνικών.

Εκείνη την εποχή άρχισαν να διαφαίνονται οι πολιτισμοί που στη συνέχεια θα φτάσουν στην ακμή της πορείας τους. Το δικό μας ενδιαφέρον θα στραφεί στην Αίγυπτο, στο προϊστορικό Αιγαίο, στην Ανατολία, στα βορειότερα Βαλκάνια και τέλος στην Κύπρο. Τα στοιχεία θα τα αντλήσουμε από την ειδωλοπλαστική και από τις ταφικές πρακτικές.

— *ΑΙΓΥΠΤΟΣ (ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ)*

Στον Αιγυπτιακό χώρο οι ερευνητές έχουν ανακαλύψει πλήθος ειδωλίων τα οποία τους βοήθησαν να κατανοήσουν τους τρόπους διακόσμησης του σώματος στη συγκεκριμένη χρονολογική περίοδο και στο συγκεκριμένο τόπο.

Για την διακόσμηση των Αιγυπτιακών ειδωλίων και κυρίως για εκείνη που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως δερματοστιξία έχει γίνει ευρεία συζήτηση μεταξύ των ειδικών. Ήδη ο W.M.F.I. Petrie ανέφερε ότι διακοσμήσεις με ζώα, κλαδικά, zig-zag σε πήλινα ειδώλια Naqada ήταν τατουάζ ή απλά ζωγραφιστά θέματα πάνω στο σώμα (εικ. 1).

Ο J. Carart ασχολούμενος με το ίδιο θέμα και αναφερόμενος σε τρία ειδώλια θεωρεί ως βέβαιο ότι οι γυναίκες είχαν τη συνήθεια να διακοσμούν το σώμα τους με διάφορα μοτίβα. Ωστόσο δεν είναι σίγουρος αν στην περίπτωση αυτή εφαρμόστηκε η τεχνική του τατουάζ. Μάλλον κλίνει προς την άποψη ότι θα πρέπει να ήταν γραπτή διακόσμηση, επειδή βρέθηκαν στους τάφους υλικά χρωματισμού.

Θετικότερες ενδείξεις αναφέρει ότι υπάρχουν στο θέμα του βαψίματος των ματιών όπου χρησιμοποιήθηκε μαλαχίτης τριμμένος και αναμειγμένος πιθανώς μ' ένα υλικό λιπαρό. Με το χρώμα αυτό έκαναν γύρω από τα μάτια μια γραμμή αρκετά φαρδιά, που εκτός από διακοσμητικό ρόλο είχε κυρίως προστατευτικό.

Μια διαφορετική άποψη για τη διακόσμηση των προδυναστικών αιγυπτιακών ειδωλίων διατύπωσε ο G. Hornblaver υπογραμμίζοντας ότι τα σχέδια των ειδωλίων αυτών δεν παρουσιάζουν τατουάζ, αλλά εικόνες με μαζική αξία τοποθετημένες πάνω σ' ένα νεκρικό ειδώλιο. Οι γεωμετρικές ωστόσο διακοσμήσεις θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως διακόσμηση του δέρματος. Θα ήταν όμως αδύνατο να καθορίσει κανείς αν αυτά τα προδυναστικά σχέδια ήθελαν να φανερώσουν απλές ζωγραφιές του δέρματος ή πραγματικές εντομές στο δέρμα.

Ο P. Ucko δηλώνει επίσης ότι είναι αδύνατο να ξεχωρίσει κανείς οριστικά, στα προδυναστικά αιγυπτιακά ειδώλια, ποια σημεία πραγματικά παριστάνουν ένδυμα και ποια τατουάζ. Επισήμανε πάντως σχολιάζοντας τη γυμνότητα των πρώιμων αιγυπτιακών ειδωλίων, ότι σχεδόν τα μισά είναι κατά κάποιο τρόπο ντυμένα ή έχουν τατουάζ. Αλλά και ότι τα σημάδια εκείνα που δεν απεικονίζουν ένδυμα ή ανατομικές λεπτομέρειες ήταν πολύ σπάνια. Έτσι στα ειδώλια που παραθέτει ο ίδιος, σε τρεις μόνο περιπτώσεις θεωρεί πιθανό ότι ίσως παριστάνονται ουλές από τατουάζ. Η μία αφορά καθιστό ειδώλιο το οποίο έχει γραπτές διακοσμήσεις κατά μήκος των ποδιών, οι οποίες μοιάζουν περισσότερο με σημάδια δερματοστιξίας παρά με ρούχα. Η δεύτερη είναι η περίπτωση γραπτών ταινιών στα μάγουλα και η τρίτη περίπτωση αφορά εγχαράξεις στην πλάτη ενός άλλου ειδωλίου που είναι πιθανό να αναπαριστούν σημάδια δερματοστιξίας ή απλή διακόσμηση παρά ρούχο, αφού δεν υπάρχει καμία προσπάθεια να φανεί η σχέση αυτών των σημείων με οτιδήποτε άλλο.

— *ΕΛΛΑΔΑ (ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ)*

Ένα άλλο μέρος από το οποίο οι ερευνητές αντλούν στοιχεία για τη διακόσμηση του σώματος των ανθρώπων που έζησαν κατά τη Νεολιθική εποχή είναι ο Αιγιακός χώρος.

Ο Γ. Χουρμουζιάδης συζητώντας για τα νεολιθικά ειδώλια της Θεσσαλίας διαπιστώνει ότι η γραπτή διακόσμηση ήταν μια «τυχαία χειρονομία του ειδωλοπλάστη». Η εγχάρακτη διακόσμηση απέδωσε άλλοτε ανατομικές λεπτομέρειες και άλλοτε δυσεξήγητα διακοσμητικά θέματα. Ενώ με την πλαστική διακοσμήθηκε το γυμνό σώμα και δεν πρόκειται για στολίδια κάποιου ενδύματος.

Διαφορετικές είναι οι εκτιμήσεις της M. Gimbutas, η οποία για τα ειδώλια των Σιταγρών θεωρεί ότι πολλές από τις εγχάρακτες διακοσμήσεις που φέρουν είναι σύμβολα. Η L. Talalay με αφορμή τη μελέτη των ειδωλίων από το σπήλαιο φράγχθι θεωρεί ότι η ερμηνεία της διακόσμησης των ειδωλίων είναι προβληματική, αφού οι διακοσμήσεις θα μπορούσαν να αποδίδουν ενδυμασία, τατουάζ ή κυρίως ευχάριστα αισθητικά σχέδια, που δεν σημαίνουν τίποτα.

Ο P. Ucko, μελετώντας τα κρητικά νεολιθικά ειδώλια, παρατηρεί ότι ρούχα ή τατουάζ παρουσιάζονται στο ¼ περίπου όλων των ειδωλίων και ότι χρησιμοποιήθηκαν γι' αυτό το σκοπό κυρίως εγχαράξεις και μικρά βαθουλώματα. Οι εγχαράξεις είναι συνήθως οριζόντιες κατά μήκος των χεριών, των ποδιών και των κορμών των ειδωλίων.

Επίσης παρουσιάζονται εγχάρακτα γεωμετρικά σχέδια όπως ρόμβοι, τρίγωνα, κυκλικές γραμμές και σταυροί. Πολλά από αυτά τα ειδώλια φέρουν και κάποιες εμπίεστες στιγμές, που θεωρούνται ως δερματοστιξία και έχουν ίχνη από κόκκινη και άσπρη πάστα στα βαθουλώματα. Η ποικιλία των διακοσμήσεων είναι αξιοσημείωτη. Ίδια ακριβώς διακόσμηση δεν εμφανίζουν ούτε δύο ειδώλια.

Από τον κατάλογο του P. UCKO παραθέτω περιπτώσεις ειδωλίων που παρουσιάζουν τέτοιου είδους διακοσμήσεις:

- 1) αρ. 14. Τμήμα κορμού πήλινου ειδωλίου.

Εγχάρακτος σταυρός χαμηλά στο στέρνο. Δύο λοξές σειρές από εμπιέστες στιγμές στην αριστερή πλευρά του λαιμού στο πίσω μέρος καθώς και τμήμα ενός εγχάρακτου ρόμβου στο κέντρο περιπίου.

2) αρ. 24. Τμήμα του κορμού πήλινου ειδωλίου.

Τρεις σειρές από οριζόντιες εγχάρακτες γραμμές στο πίσω μέρος του ειδωλίου, τοποθετημένες δεξιά και αριστερά της σπονδυλικής στήλης. Θα μπορούσαν, όπως αναφέρεται, να ερμηνευτούν ως διακόσμηση.

3) αρ. 25. Τμήμα κορμού πήλινου ειδωλίου.

Μικρές εγχάρακτες γραμμές στη μέση και κάτω από το βραχίονα. Θεωρείται ως μοναδικό εξαιτίας αυτής της διακόσμησης που πολύ πιθανό παρουσιάζει δερματοστιξία.

4) αρ. 29. Τμήμα από το κεφάλι και από τον κορμό πήλινου ειδωλίου.

Διακοσμείται με διάφορες εμπιέσεις στην κορυφή κάθε ώμου και σε τμήμα του λαιμού. Αυτού του είδους η διακόσμηση δε φαίνεται να σχετίζεται με την ενδυμασία. Θα μπορούσε λοιπόν κανείς να τη θεωρήσει ως δερματοστιξία.

5) αρ. 34. Τμήμα κορμού πήλινου ειδωλίου.

Στο πίσω μέρος του κορμού τέσσερις παράλληλες, λοξές, εγχάρακτες γραμμές αρχίζουν από την επάνω αριστερή άκρη του σώματος και φθάνουν μέχρι κάτω δεξιά. Επίσης υπάρχουν τρεις κάθετες εγχάρακτες γραμμές κάτω αριστερά. Λοξές εγχάρακτες γραμμές εμφανίζονται στη δεξιά πλευρά του ειδωλίου κάτω από το βραχίονα. Άσπρη πάστα γεμίζει όλες τις εγχαραξίες.

6) αρ. 47. Τμήμα κορμού πήλινου ειδωλίου.

Τρεις λοξές εγχάρακτες γραμμές στο πίσω μέρος ξεκινούν από την κορυφή του δεξιού ώμου και φθάνουν μέχρι το κάτω τμήμα προς τ' αριστερά. Άσπρη πάστα διακρίνεται σε μερικά σημεία.

7) αρ. 50. Πήλινο ειδώλιο σχεδόν ακέραιο.

Δύο παράλληλες εγχάρακτες zig-zag γραμμές υπάρχουν στο μπροστινό μέρος του ειδωλίου, που έρχονται από το δεξιό ώμο μέχρι την αριστερή πλευρά των γοφών. Μια άλλη διπλή zig-zag γραμμή υπάρχει στο δεξιό γοφό χωρίς να συνδέεται με τις προηγούμενες ούτε με τη διακόσμηση του πίσω τμήματος του ειδωλίου. Στο πίσω μέρος από το επίπεδο των ώμων, δεξιά και αριστερά της σπονδυλικής στήλης, υπάρχουν κάθετες ασύμμετρες zig-zag εγχάρακτες

γραμμές που διασταυρώνονται με μερικές άλλες. Διακρίνονται ίχνη λευκής πάστας.

8) αρ. 51. Ακέрайο πήλινο ειδώλιο.

Στο πίσω μέρος δύο εγχάρακτες γραμμές ξεκινούν από την κορυφή του αριστερού ώμου και φθάνουν μέχρι το επίπεδο του δεξιού γοφού. Δεξιά και αριστερά πλαισιώνονται από εμπίστες στιγμές. Άλλες εγχάρακτες λοξές γραμμές πάνω στα πόδια. Εμπίστες στιγμές υπάρχουν και στην κορυφή των ώμων, στο δεξιό βραχίονα πίσω από το δεξιό ώμο. Επίσης ίχνη διακόσμησης στο μπροστινό τμήμα του ειδωλίου.

Οι εμπίστες στιγμές που εμφανίζονται στο εμπρόσθιο τμήμα του ειδωλίου αυτού κατά την άποψη του Ρ. Ucko φαίνεται ότι δε σημαίνουν τίποτε από την άποψη του ρούχου και θα έπρεπε ίσως να ερμηνευτούν είτε ως καθαρή διακόσμηση είτε ως δερματοστιξία.

9) αρ. 53. Τμήμα του κάτω κορμού πήλινου ειδωλίου.

Διακρίνονται εγχάρακτες κυρτές γραμμές επάνω στα πόδια, στο μπροστινό τμήμα του ειδωλίου. Επίσης διπλές κυκλικές εγχάρακτες γραμμές στο κέντρο, γύρω από τον ομφαλό. Zig-zag εγχάρακτες γραμμές κατεβαίνουν μέχρι πίσω στους γλουτούς. Παρόμοιες γραμμές διακρίνονται και στη δεξιά πλευρά, ενώ στο πίσω μέρος επίσης διακρίνονται εγχαράξεις και το κέντρο επαναλαμβάνεται το θέμα του «ομφαλού» με τις εγχάρακτες διπλές, κυκλικές γραμμές.

Αν και ακόμα θα μπορούσε να θεωρήσει κανείς ότι ένα τμήμα της διακόσμησης αυτού του ειδωλίου θα ήταν δυνατό να συνδεθεί με ενδυμασία, το μοτίβο του ομφαλού που εμφανίζεται και μπρος και πίσω, ίσως δηλώνει πως όλες οι εγχαράξεις είναι καθαρά διακοσμητικές.

10) αρ. 57. Μαρμάρινο ειδώλιο, σχεδόν ακέрайο.

Στο μπροστινό τμήμα του ειδωλίου, στο ύψος των ώμων, εικονίζεται εγχάρακτος σταυρός, με άνισα σκέλη. Εγχάρακτη γραμμή, στη μέση, μπρος και πίσω. Παρόμοιες γραμμές στους συνδέσμους των ποδιών. Δεν είναι φανερό αν οι εγχαράξεις παρουσιάζουν ένα ηβικό τρίγωνο, που δεν είναι τοποθετημένο στη σωστή θέση ή αν πρόκειται για διακόσμηση. Ο σταυρός που παρουσιάζεται στο μπροστινό τμήμα του ειδωλίου ίσως αποτελεί μια καθαρή διακόσμηση ή

δερματοστιξία, γιατί δε μοιάζει να συνδέεται με τίποτα άλλο, που θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως ένδειξη ενδυμασίας.

11) αρ. 58. Τμήμα κορμού ειδωλίου.

Στο μπροστινό τμήμα του διακρίνονται δύο οριζόντιες σειρές από εμπίεστες στιγμές επάνω από το επίπεδο των βραχιόνων και μια σειρά από κάτω. Στη ράχη υπάρχουν επίσης τέσσερις οριζόντιες παρόμοιες σειρές επάνω από το επίπεδο των βραχιόνων. Κάτω από αυτές άλλες δύο κάθετες σειρές φθάνουν μέχρι το επίπεδο της μέσης. Δύο οριζόντιες τέτοιες σειρές κάτω από την κλείδωση του αριστερού βραχίονα. Ίχνη από κόκκινη και άσπρη πάστα στα βαθουλώματα. Κι εδώ επισημαίνεται η δυσκολία της ερμηνείας της διακόσμησης με τις εμπίεστες στιγμές.

12) αρ. 59. Μέρος κορμού πήλινου ειδωλίου.

Στο κέντρο του πίσω μέρους του κορμού δεσπόζει διπλός εγχάρακτος ρόμβος. Διακρίνονται ακόμα τρεις ίσιες εγχάρακτες γραμμές στην κορυφή των ώμων. Κόκκινη πάστα στις εγχαράξεις.

Οι εγχάρακτες γραμμές στους ώμους υποδηλώνουν μια ομοιότητα με τα βαθουλώματα στους ώμους του ειδωλίου αρ. 51 οι οποίες θα πρέπει να ερμηνευτούν είτε ως καθαρή διακόσμηση είτε ως δερματοστιξία.

13) αρ. 71. Πήλινος κορμός ειδωλίου.

Οριζόντια εγχάρακτη γραμμή, που διασταυρώνεται με μικρότερες εγχάρακτες διαγραμμίσεις, εμφανίζεται επάνω στους γλουτούς. Στις πλευρές του εμφανίζονται εγχάρακτες ίσιες και zig-zag γραμμές και εμπίεστες στιγμές. Στο κάτω τμήμα του ειδωλίου, που είναι και η βάση του, συνεχίζεται η διακόσμηση με εγχάρακτη zig-zag γραμμή, γεγονός που θεωρείται ενδιαφέρον.

14) αρ. 60. Πήλινος κορμός ειδωλίου.

Τρεις εγχάρακτες γραμμές εντοπίζονται επάνω στην κορυφή και στο μπροστινό τμήμα του αριστερού ώμου. Στο πίσω μέρος δηλώνεται εγχάρακτα η σπονδυλική στήλη. Στο κέντρο του μπροστινού τμήματος διακρίνεται εγχάρακτος ρόμβος με εγχάρακτη γραμμή στο εσωτερικό του.

15) αρ. 74. Τμήμα κορμού πήλινου ειδωλίου.

Δύο εγχάρακτες λοξές γραμμές εντοπίζονται σε κάθε ώμο. Επίσης εγχάρακτο τρίγωνο στο δεξιό ώμο. Άσπρη πάστα γεμίζει τις εγχαράξεις.

16) αρ. 81. Τμήμα κορμού πήλινου ειδωλίου.

Στο μπροστινό τμήμα του παρουσιάζει ένα εγχάρακτο ν με διπλές εγχάρακτες γραμμές, που φθάνει κάτω, περίπου στο κέντρο του κορμού. Το σημάδι αυτό ερμηνεύεται ως καθαρή διακόσμηση.

17) αρ. 84. Τμήμα πήλινου ειδωλίου.

Όλο το ειδώλιο σκεπάζεται με εμπίστετες στιγμές (*εικ. 2*).

18) αρ. 96. Μαρμάρινο ειδώλιο χωρίς κεφάλι.

Τρεις οριζόντιες βαθιές και πλατιές εγχαράξεις στο μπροστινό τμήμα. Στο πίσω μέρος του κάθε ώμου διακρίνεται επίσης μια εγχάρακτη γραμμή, ενώ, ίσως με εγχάραξη δηλώνεται και η μέση. Οριζόντια εγχάραξη χαμηλότερα από το επίπεδο των γοφών. Επισημαίνεται με επιφύλαξη ότι μόνο οι οριζόντιες εγχάρακτες γραμμές στο μπροστινό τμήμα του κορμού θεωρούνται ότι δεν παρουσιάζουν ανατομικά χαρακτηριστικά αλλά διακόσμηση.

19) Ακέραιο πήλινο ειδώλιο (*εικ. 3*).

Δύο εγχάρακτες λοξές γραμμές κατά μήκος του δεξιού άνω τμήματος του μπροστινού κορμού με διακοπτόμενη εγχάρακτη γραμμή παρακάτω. Κάτω από τις λοξές γραμμές υπάρχει μια οριζόντια γραμμή που τις ενώνει. Επάνω από τον ομφαλό στο επίπεδο του χεριού μια βαθιά εγχάρακτη γραμμή. Κατά μήκος της κορυφής των ποδιών και ολόγυρα στις πλευρές υπάρχουν συνεχείς και διακοπτόμενες εγχάρακτες γραμμές. Στο επίπεδο των αγκώνων στο πίσω μέρος, υπάρχουν δύο εγχάρακτες οριζόντιες γραμμές. Από κάτω δύο σειρές από κάθετες διακεκομμένες εγχάρακτες γραμμές μέχρι τη βάση. Μερικές από τις εγχαράξεις ακόμα είναι γεμάτες από άσπρη πάστα.

Όπως ήδη τονίστηκε, η δυσκολία που αντιμετωπίζει κανείς, όταν θελήσει να προχωρήσει στην ερμηνευτική ανάλυση της διακόσμησης στα νεολιθικά ειδώλια της Κρήτης είναι μεγάλη. Πρόκειται για ενδύματα; διακοσμήσεις του σώματος, που γίνονται με χρώματα ή πιο σύνθετες μεθόδους (δερματοστιξία); ή σύμβολα που παραπέμπουν σε σφαίρες υπερβατικές, στο χώρο της λατρείας;

Η L. Talalay (*A. Παπαευθυμίου – Παπανθίμου, 1997*) επίσης διατυπώνει την άποψη ότι συμπτωματικά σχέδια που εμφανίζονται σε μερικά από αυτά τα ειδώλια της νότιας Ελλάδας είναι όμοια με φυλετικά σημάδια, που απεικονίζονται σε μερικές εθνογραφικές μελέτες. Ανάμεσα στις περισσότερες

εθνογραφικές κοινωνίες, το βάψιμο του σώματος βασίστηκε σε ταμπού, τελετουργίες και πεπιοθήσεις μέσα στην κοινωνία. Μόνιμα σημάδια τα οποία αφήνει το τατουάζ συχνά φανερώνουν ότι αυτός που τα φέρει έχει περάσει δια μέσου μιας τελετουργίας από ένα κοινωνικό επίπεδο σ' ένα άλλο. Καθένας που φέρει τέτοια σημάδια μέσα σε μια περιοχή μπορεί να έχει μια συγκεκριμένη θέση στην κοινωνία ή ακόμα να υποδηλώνει το δεσμό του ανθρώπου αυτού με μια ιδιαίτερη φυλή, ομάδα ή οικογένεια.

Είναι επίσης γνωστό από ανθρωπολογικές μελέτες ότι οι τεχνικές αυτές συχνά αρχίζουν, όταν ένα κορίτσι ή ένα αγόρι είναι σε προεφηβική ηλικία. Σχέδια μπορούν να προστεθούν στην εμφάνιση της εφηβείας, σε αρραβώνα και γενικά όταν συμβαίνουν αξιόλογα γεγονότα στη ζωή των ατόμων. Αλλά μπορεί να εξυπηρετεί και άλλους σκοπούς όπως για παράδειγμα σημάδια αναγνώρισης τα οποία σιγουρεύουν μια θέση στον κόσμο του πνεύματος. Επίσης θα μπορούσαν να προστατεύουν από το κακό, να θεραπεύουν τον πόνο, να φέρνουν τύχη, να διατηρούν τη νεότητα, να δείχνουν πένθος ή ακόμα και να σχετίζονται με ερωτικά μάγια.

Τα σημάδια αυτά μπορούν να είναι λεπτομερειακά, σκεπάζοντας όλο το σώμα ή απλά και περιορισμένα σ' ένα μόνο τμήμα του σώματος. Τα τελευταία συνήθως λειτουργούν ως φυλετικά ή οικογενειακά γνωρίσματα. Τα μη μόνιμα σημάδια, όπως η απλή ζωγραφική του σώματος, χρησιμοποιήθηκε για να συμβολίσει περισσότερο εφήμερες καταστάσεις ή ειδικές περιπτώσεις και όχι μόνιμες αλλαγές σε μια κατάσταση όπως αντανάκλα η τεχνική της δερματοστιξίας.

Όπως προαναφέρθηκε, από διάφορες απόψεις ερευνητών και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας βρέθηκαν νεολιθικά ειδώλια που αποδίδουν ενδιαφέρουσες διακοσμήσεις του σώματος και του προσώπου. Στο φράγθι βρέθηκαν κάποιες κεφαλές που απεικονίζουν απομιμήσεις ζωγραφικής του προσώπου ως απλή διακόσμηση ή ζωγραφίες σε μάσκες. Ένα άλλο ενδιαφέρον ειδώλιο βρέθηκε στο Κουφόβουνο και φαίνεται ότι δεν απεικονίζει ρούχα ή κοσμήματα αλλά απλή διακόσμηση του σώματος. Επίσης στη Τσάνη της Θεσσαλίας σε ένα ειδώλιο παρατηρείται τατουάζ πάνω στα μάγουλα. Τέλος στην περιοχή των Σιταγρών βρέθηκε ειδώλιο με γραπτή διακόσμηση κάτω από

τα μάτια με λοξές γραμμές (εικ. 4). Στην ίδια περιοχή έγινε γνωστός ένας σημαντικός αριθμός ειδωλίων με διάφορα σύμβολα στα οποία θα δώσουμε έμφαση για το τι συμβολίζουν.

Ο σταυρός, το Χ ή ο στρόβιλος είναι σημάδια που συνδέονται με το στήθος. Η σπείρα φιδιού και ο ρόμβος παρουσιάζονται στην κοιλιά γυναικείων ειδωλίων και φανερώνουν την αρχή μιας ζωής. Οι ομόκεντροι κύκλοι και το διπλό ερπετό παρουσιάζονται στους γλουτούς και στα γόνατα και είναι συνδεδεμένα με το να φέρνουν ευτυχία και ευφορία.

Σε πολλά από αυτά τα εδώλια τα μοτίβα που παρουσιάζονται μπορεί να φτιάχτηκαν με τη βοήθεια σφραγίδων (εικ. 5). Έτσι κατά επέκταση και το ανθρώπινο σώμα μπορούσε να διακοσμηθεί με την ίδια τεχνική. Η Α. Πιλάλη-Παπαστερίου δεν απορρίπτει αυτή τη τεχνική άποψη μιας και κάτι τέτοιο είναι εφικτό, εφόσον θερμανθεί η σφραγίδα στους 100°C και έρθει σε επαφή με το ανθρώπινο δέρμα, χωρίς μάλιστα τη χρήση χρώματος. Αυτή η μέθοδος απλοποιούσε την όλη διαδικασία και επέτρεπε το ίδιο μοτίβο να γίνεται επάνω στα αντρικά και στα γυναικεία σώματα.

Εκτός από αυτά τα ειδώλια έχουμε και πάλι αναφορές για τη χρήση του κόκκινου χρώματος σε ταφικές πρακτικές. Στο νεκροταφείο καύσεων της Νεολιθικής εποχής στην Πλατεία Μαγούλα Τάρκου εντοπίστηκαν τα λεγόμενα «συνοδεύοντα κόκκινα όστρακα». Αυτά τα κόκκινα όστρακα που δεν αναφέρεται αν είναι από ώχρα, συνόδευαν τα καμένα οστά. Υποθέτουμε ότι αποτελούσε μέρος κάποιας ιεροτελεστίας και είχε συμβολική σημασία. Επίσης στο Μάνδαλο της Μακεδονίας (Α. Πιλάλη – Α. Παπαευθυμίου, 1990, σελ. 413) βρέθηκε ομάδα αγγείων που καλύπτεται από κόκκινη πάστα, που είναι φτιαγμένη μάλλον από ώχρα και ένα πλήθος από σκεύη καλλωπισμού ανάμεσα στα κτερίσματα των ταφών.

Σε αυτή την περίοδο δεν βρέθηκαν αξιοσημείωτες ταφικές πρακτικές με τη χρήση της κόκκινης ώχρας ωστόσο ξέρουμε ότι υπάρχουν ορυχεία αιματίτη. Στην περιοχή της Θάσου υπάρχουν δύο ορυχεία στα οποία βρέθηκαν οστείνα και λίθινα εργαλεία που χρησίμευα για την εξόρυξη των ορυκτών. Μάλιστα πρόκειται για τα πιο παλιά υπόγεια ορυχεία που βρέθηκαν στην Ευρώπη ως τώρα.

— *ΑΝΑΤΟΛΙΑ (ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ)*

Η Εγγύς Ανατολή μας προσφέρει μια πολύ ενδιαφέρουσα σειρά παραδειγμάτων από ειδώλια αλλά και τη σχέση της ώχρας με τις ταφικές διαδικασίες.

Στην Ιεριχώ συνηθιζόταν ως νεκρική τελετουργία η ανάπλαση του κατώτερου τμήματος των ανθρώπινων κρανίων. Τα χαρακτηριστικά δηλώνονταν με πολύ προσεγμένο πλάσιμο του στόματος, της μύτης, των αφτιών και των βλεφάρων. Σε μια περίπτωση η κορυφή του κρανίου ήταν γραπτή με μεγάλες ταινίες σκουρόχρωμης ώχρας, ίσως για να παρουσιαστεί με αυτό τον τρόπο ένα κάλυμμα κεφαλής. Επίσης σ' ένα πρώιμο ιερό της Ιεριχούς ο J. Gourstang αποκάλυψε 3 σχεδόν φυσικού μεγέθους ειδώλια που απεικόνιζαν έναν άντρα γενειοφόρο, μια γυναίκα και ένα παιδί. Η διακόσμηση του παιδιού περιλάμβανε βάψιμο με ώχρα στο μέτωπο και γύρω από το στόμα ίσως για να δηλώσει γένι ή τατουάζ.

Στην Ιορδανία ένα κρανίο είχε βαθιές εγχαράξεις και ολόκληρο ήταν ζωγραφισμένο με κόκκινη ώχρα. Ο συνδυασμός κρανίων και ώχρας εντοπίζεται και στη Συρία. Έξι κρανία φέρουν από μια μεγάλη κόκκινη κηλίδα στο μέτωπο.

Στη Μεσοποταμία επίσης διαπιστώθηκε σ' ένα αριθμό περιπτώσεων η χρησιμοποίηση της κόκκινης ώχρας σε σκελετούς όπως και στο Ιράν όπου όλους τους νεκρούς που τους έθαβαν κάτω από τα δάπεδα ήταν σκεπασμένοι με κόκκινη ώχρα.

Ανάμεσα σε 400 σκελετούς στο Catal Hüyük οι 11 ανήκουν σε ταφές στις οποίες διαπιστώθηκε βάψιμο με κόκκινη ώχρα ή κιννάβαρι στο κρανίο ή στο σώμα και στο κρανίο. Οι περισσότερες, αν όχι όλες, φαίνεται να είναι γυναικείες. Και εδώ η κόκκινη βαφή συμβολίζοντας το αίμα και τη ζωή έχει μια προστατευτική σημασία. Αποτρέπει τα κακά πνεύματα και προστατεύει το σώμα του νεκρού που διακοσμήθηκε.

Εκτός όμως από την κόκκινη βρέθηκε και πράσινη βαφή σε τρεις ταφές στην ίδια περιοχή. Στη μία περίπτωση σκέπαζε τα κόκαλα ενός άντρα και σε μία άλλη τοποθετήθηκε στα βλέφαρα ενός γυναικείου κρανίου. Πιο κοινή από την

πράσινη βαφή ήταν μια φωτεινή μπλε βαφή, από αζουρίτη, που τοποθετήθηκε στην περιοχή γύρω από το λαιμό σε 10 σκελετούς, αντρικούς και γυναικίους.

Τα κτερίσματα, που βρέθηκαν στις ταφές αυτές με τη μπλε και στην πράσινη βαφή, ήταν πλούσια σε σύγκριση με εκείνα των ταφών με την κόκκινη ώχρα. Τα αντικείμενα του προσωπικού καλλωπισμού ήταν δικαίωμα των γυναικών. Σύνεργα καλλωπισμού, που περιλάμβαναν ένα μικρό κουταλάκι, ένα πιρούνι, μια παλέτα, όστρεα γεμάτα με κόκκινη ώχρα ανακατεμένη με λίπος και καθρέφτες από οφιάντο, συνόδευαν αποκλειστικά γυναίκες.

Παράλληλα πολλά είναι τα ειδώλια που μας δίνουν στοιχεία για τη διακόσμηση του σώματος με τατουάζ. Στο Choga Mami γυναικεία ειδώλια προσεκτικά διακοσμημένα με γραπτή διακόσμηση σχηματίζουν μια διασταυρούμενη θηλιά στο πίσω μέρος του λαιμού.

Στα τμήματα των ποδιών που διατηρήθηκαν υπάρχει διακόσμηση με διαγώνιες ή οριζόντιες γραπτές ταινίες. Ένα από αυτά φέρει ασυνήθιστες εγχαράξεις στην πλάτη και δύο άλλα φέρουν τρεις κάθετες γραπτές πινελιές σε κάθε μάγουλο κάτω από τα μάτια. Σε όλες τις περιπτώσεις πρόκειται για ηθελημένες διακοσμήσεις του σώματος και όχι απεικόνιση ενδύματος.

Στο λαιμό ενός αγγείου που βρέθηκε στο Tell Hassuna υπάρχει ένα ανθρώπινο πρόσωπο εν μέρει ανάγλυφο. Ιδιαίτερα αξιοσημείωτες θεωρούνται οι κάθετες γραμμές στα μάγουλα και στο πηγούνι που ερμηνεύονται ως τατουάζ, όπως επίσης και το βάψιμο στη μία πλευρά της μύτης, που ίσως παρουσιάζει ένα τύπο διακόσμησης που διατηρείται ως τις μέρες μας στις γυναίκες του Β. Ιράκ.

Στο Catal Hüyük ο Mellart επισημαίνει ένα πολύ φινό γυναικείο είδωλο που φέρει διακόσμηση με κόκκινο χρώμα πάνω σε κρεμ επιφάνεια. Σημειώνει ότι οι νεολιθικοί μερικές φορές διακοσμούσαν το σώμα τους μ' αυτό τον τρόπο ο οποίος θυμίζει περισσότερο τατουάζ. Τέλος θεωρεί και αυτός ότι το κόκκινο χρώμα σε πολλές περιοχές είναι αποτρόπαιο για το κακό πνεύμα. Το χρώμα αυτό πιστεύει ότι θα προοριζόταν για ιερές εικόνες ή συνδέεται με τη γονιμότητα.

— **ΒΑΛΚΑΝΙΑ**

Μια πληθώρα ειδωλίων της Νεολιθικής Εποχής στην περιοχή των Βαλκανίων έχοντας επάνω τους τα χαρακτηριστικά τους σύμβολα ερμηνεύτηκαν ως θεότητες. Όλα αυτά τα σημάδια που απεικονίζονται κυρίως στο σώμα αποτελούν μια ιδιαίτερη διακόσμηση – δερματοστιξία που παραπέμπει στο χώρο της λατρείας σ' ένα πολυπρόσωπο πάνθεο. Κατά συνέπεια συμβολίζουν τη δημιουργία της ζωής και την αναγέννηση.

Στο πρόσωπο τα πιο κοινά μοτίβα που τα διακοσμούν είναι παράλληλες γραμμές επάνω και κάτω από τα μάτια και καμπύλες γραμμές στο μέτωπο (εικ. 6α,β). Στο σώμα ένα πλήθος εγχάρακτων γραμμών και σχημάτων διακοσμούν τα ειδώλια. Το επάνω μέρος του κορμού συχνά διακοσμείται με κάθετες γραμμές, με τρίγωνα γύρω από το λαιμό και με παράλληλες γραμμές στους βραχίονες. Υπάρχουν επίσης σχέδια με ρομβοειδή, ορθογώνια και ζατρικοειδή μοτίβα, καθώς και μαϊάνδροι και σπείρες. Πιστεύεται ότι πρόκειται για κάτι περισσότερο από απλά γεωμετρικά μοτίβα, αλλά για σχέδια που ανήκουν σ' ένα αλφαβητάρι της μεταφυσικής (Α. Παπαευθυμίου, 1997, σελ. 28).

Την χρήση της κόκκινης ώχρας την εντοπίζουμε και εδώ. Στη νεκρόπολη της Brailita στη Ρουμανία αποκαλύφθηκαν περισσότερες από 300 ταφές οι οποίες χαρακτηρίζονται από τη μεγάλη ποσότητα κόκκινης ώχρας. Η ώχρα σκεπάζει τα κρανία των σκελετών ή είναι τοποθετημένη αδιακρίτως γύρω από το κεφάλι ή κοντά στη λεκάνη.

— **ΚΥΠΡΟΣ (ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ)**

Τέλος οι ερευνητές αντλούν στοιχεία για τη ψιμυθίωση στους λαούς που έζησαν κατά την Νεολιθική Εποχή στο νησί της Αφροδίτης.

Ο Καραγιώργης αναφέρει ότι το ειδώλιο με την ονομασία «Lactation Figure» (εικ. 7) παρουσιάζει μια γυναίκα. Οι μαστοί είναι τριγωνικοί, πλατιοί

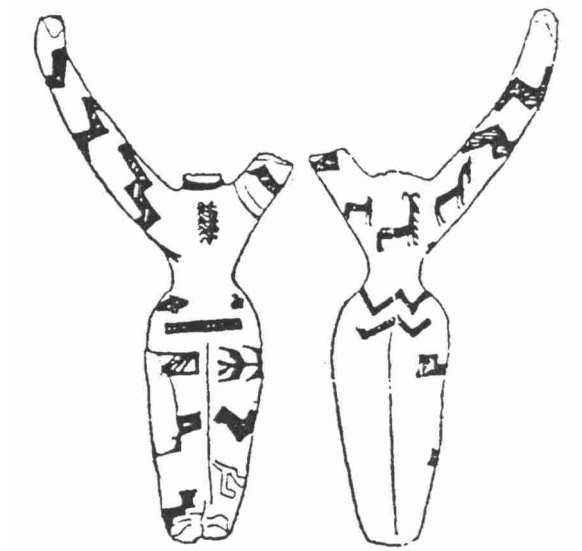
αποσπασμένοι από το σώμα και διακοσμημένοι με τατουάζ. Η διακόσμηση αποτελείται από οριζόντιες εγχάρακτες γραμμές που εναλλάσσονται με οριζόντιες σειρές από μικρά βαθουλώματα. Το τριγωνικό του πρόσωπο υποδηλώνει ίσως μάσκα.

Ένα ακόμα ειδώλιο ίδιο με το παραπάνω βρέθηκε στην Αλαμίνιο της Λάρνακας και παρουσιάζει, στα δύο τριγωνικά και εξέχοντα από το σώμα στήθη, διακόσμηση όμοια με του προηγούμενου. Και σ' αυτό ίσως παρουσιάζεται κάτι ιδιαίτερο όπως δερματοστιξία, γιατί δεν υπάρχουν άλλα εγχάρακτα σημάδια σε κανένα άλλο σημείο του σώματός του.

Στην Κύπρο αναφέρεται επίσης η χρήση κόκκινης ώχρας σε ειδώλια από πικρίτη. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση ξαναχρησιμοποιημένου ειδωλίου, που καλύφθηκε με ώχρα και για το οποίο υπάρχει η άποψη ότι κάποια στιγμή καταστράφηκε σκόπιμα, ίσως γιατί έχασε τη δύναμή του.

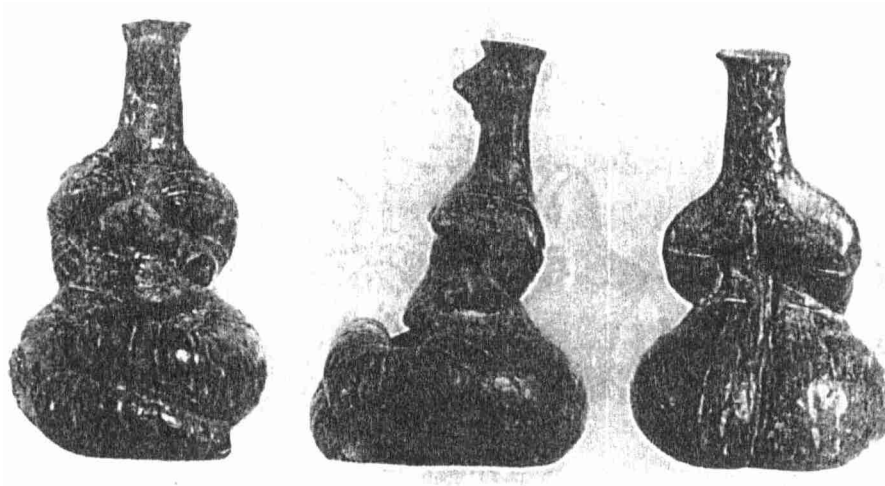
ΕΙΚΟΝΕΣ
(ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ)

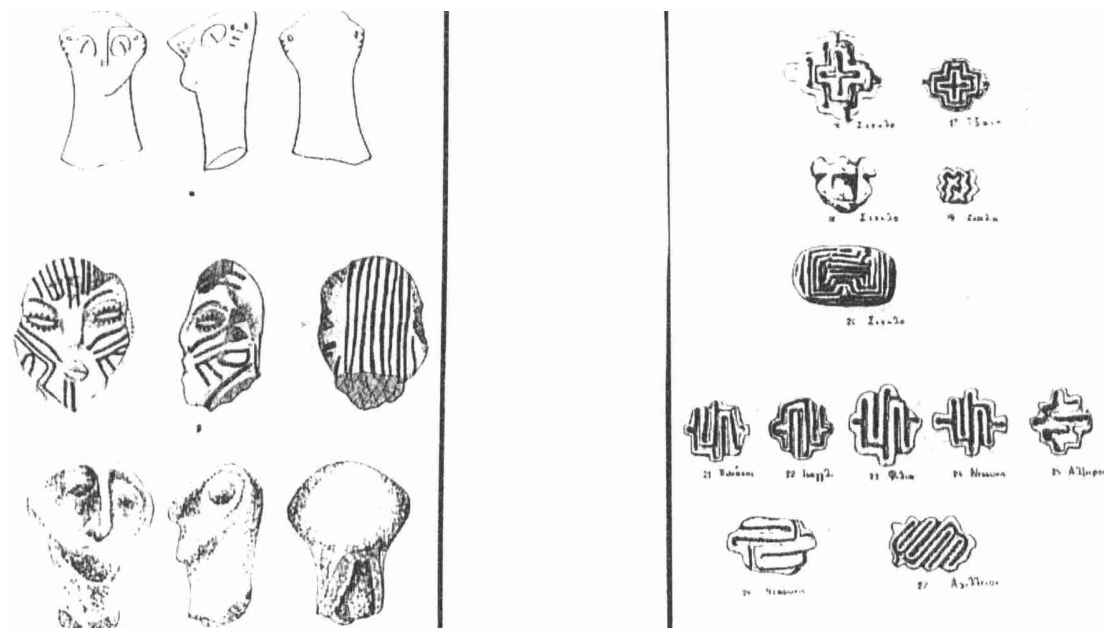
Εικ. 1

Εικ. 2

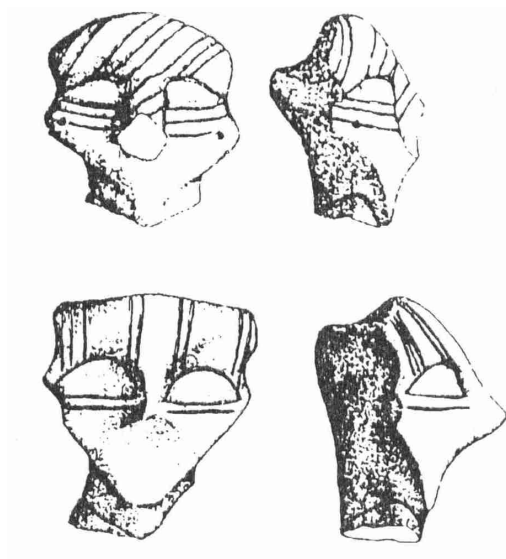

Εικ. 3

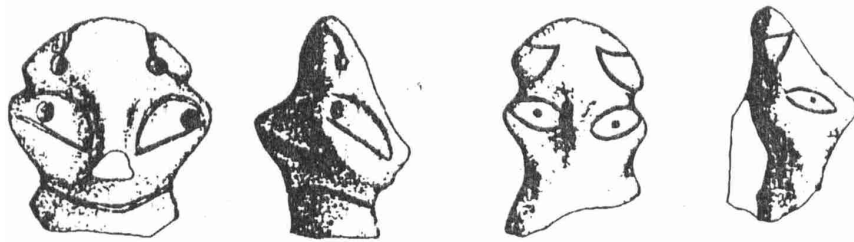

Εικ. 4

Εικ. 5

Εικ. 6α

Εικ. 6β

Εικ. 7

ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

(2.800 π.Χ. – 1.300 π.Χ.)

Η «Παριζιάνα» από την τοιχογραφία του «Camp-stool» της Κνωσού

Μεταξύ της Εποχής του Λίθου και του Σιδήρου τοποθετείται η Εποχή του Χαλκού. Στην εποχή αυτή χρησιμοποιήθηκε ο χαλκός στη φυσική του κατάσταση που ήταν το πρώτο από τα μέταλλα που ανακάλυψε ο άνθρωπος και κατασκεύασε διάφορα αντικείμενα.

Η μικρή διάρκεια της Εποχής του Χαλκού (2.800 π.Χ. – 1.300 π.Χ.) σε όλες τις χώρες, καθώς και η στενή συνάφειά της με το τελευταίο στάδιο της Εποχής του Λίθου και με το πρώτο του Σιδήρου είχε ως αποτέλεσμα την κατάταξή της από τους μελετητές σε μία από τις δύο εποχές. Σε αυτό συνηγορεί

και το ότι δεν αναπτύχθηκε την εποχή εκείνη πολιτισμός που να τη διαφοροποιεί από την προηγούμενη και την επόμενη.

Η περιοχή της Μεσογείου με κέντρο την Αίγυπτο, την Κρήτη και τα νησιά του Αιγαίου είχαν από νωρίς προβεί στην κατασκευή χάλκινων αντικειμένων, ενώ οι υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες διένυαν τη Νεολιθική Εποχή.

Παρόλα αυτά στον κάθε πολιτισμό θα δούμε ότι ο καλλωπισμός του σώματος και η ψιμυθίωση παίζουν σπουδαίο ρόλο. Τα ευρήματα είναι πιο εμφανή και από εδώ και πέρα μπορούμε να μιλάμε με σιγουριά. Ας εξετάσουμε λοιπόν έναν-έναν τους πολιτισμούς.

— *ΑΙΓΥΠΤΟΣ (ΕΠΟΧΗ ΧΑΛΚΟΥ)*

Στη χώρα του ήλιου τα σημάδια του τατουάζ ή της γραπτής διακόσμησης που παρατηρούμε στα ειδώλια, στις μούμιες ακόμη και σε παραστάσεις στους τοίχους παρουσιάζουν ένα νέο στοιχείο στην ιστορία, της διακόσμησης του σώματος και του προσώπου, της Αιγύπτου που ενδεχομένως συνδεόταν με διάφορες τελετουργικές πρακτικές.

Γενικά βρέθηκαν ειδώλια τα οποία αποτελούν πιο εξελιγμένες πλαστικές τελετουργικές φόρμες, φέρουν πολλά περιδέραια και έχουν συχνά μια ζώνη από πέρλες ή από κοχύλια. Η κόμμωση παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία. Επάνω στους μηρούς υπάρχει γραπτή διακόσμηση με ρόμβους που θεωρείται δερματοστιξία. Η δήλωση του φύλου περιορίζεται στο ηβικό τρίγωνο που αποδίδεται και αυτό όπως οι ρόμβοι. Ορισμένα ειδώλια έχουν τατουάζ σε σχήμα σταυρού. Θεωρούνται ως αποτέλεσμα μιας προσεγμένης δουλειάς, η σημασία τους είναι τελετουργική και συνδέθηκαν με τη γονιμότητα, τη γέννηση στη ζωή και το θάνατο μιας και βρέθηκαν σε ταφές γυναικών, σε οικισμούς και σε ναούς.

Χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιων ειδωλίων είναι το «ειδώλιο του Βερολίνου» και το «ειδώλιο του Λούβρου». Το πρώτο παρουσιάζει μια νέα γυναίκα, γυμνή και στολισμένη με κοσμήματα και τατουάζ σε σχήμα σταυρού. Τα πόδια δεν αποδίδονται αφού πρωταρχική σημασία είχε το τμήμα εκείνο του σώματός της που θα γινόταν η γονιμοποίηση. Στα μπράτσα της κρατούσε την εικόνα του παιδιού που επιθυμούσε να αποκτήσει. Το δεύτερο ειδώλιο, χωρίς πόδια και αυτό και στολισμένο με πλήθος κοσμημάτων, φέρει στη ράχη, κάτω ακριβώς από τη μέση, δύο σταυροί ενώ τρεις ανάλογοι σταυροί διακρίνονται στο κέντρο του κρανίου. Τα μαλλιά φαίνονται ξυρισμένα και στον αριστερό γοφό είναι τοποθετημένο ένα παιδί. Θεωρείται πιθανό ότι σ' αυτά τα μικρά ειδώλια διασώζονται μερικές από τις σπάνιες μαρτυρίες θρησκευτικών τελετουργιών σχετικών με το γάμο στην εποχή των Φαραώ.

Από το Νέο Βασίλειο υπάρχουν παραστάσεις χορευτριών που έχουν ως τατουάζ στο επάνω τμήμα του ενός μηρού ή και των δύο, τον Bès (τον προστάτη θεό τους). Αναφέρεται χαρακτηριστικά, από αποσπάσματα θηβαϊκής τοιχογραφίας που παρουσιάζει μια γυμνή χορεύτρια, στους μηρούς της οποίας απεικονίζεται ο Bès. Σε τάφο του Goutnah παρουσιάζονται μουσικοί, ανάμεσα στους οποίους βρίσκεται μια νέα κοπέλα γυμνή που παίζει λύρα και η οποία φέρει και αυτή ένα μικρό θεό Bès επάνω σ' έναν από τους μηρούς της. Θεωρείται ότι δεν πρόκειται για γραπτά σχέδια αλλά για τατουάζ καθώς το χρώμα το οποίο αποδόθηκε είναι βαθύ μπλε.

Ένα ξύλινο αγαλματίδιο, που βρίσκεται στη Μόσχα, φέρει επίσης τη φιγούρα του ίδιου θεού σκαλισμένη στους μηρούς και θεωρείται αναμφίβολα τατουάζ. Αυτό το μικρό αγαλματίδιο της γυμνής γυναίκας αποτελεί λαβή ενός κουταλιού για ψιμίθια. Άλλο ένα σκαλιστό γυμνό κορίτσι βρίσκεται σ' ένα σκεύος. Απεικονίζεται να παίζει λαούτο και στο δεξιό μηρό της έχει τατουάζ στο οποίο αποδίδεται ο Bès.

Ένα δείγμα καθαρά διακοσμητικού τατουάζ πιστεύεται ότι αποδίδεται σε μια παράσταση στήλης του Μουσείου του Καΐρου. Το στήθος της ανθρώπινης μορφής που απεικονίζεται είναι στολισμένο με μικρές στιγμές συμμετρικά τοποθετημένες. Με δερματοστιξία φαίνεται επίσης πως διακοσμούνται τα σώματα της ομάδας Λιβύων που απεικονίζονται στον τάφο του Seti I (εικ. 1).

Αλλά και στην κηδεία του Imennakht οι λειτουργοί του Όσιρι που έχουν διακόσμηση με μικρούς σταυρούς.

Πολύ ενδιαφέρουσα περίπτωση σχετική με τη διακόσμηση του σώματος στην Αίγυπτο είναι η ανεύρεση τέτοιων στοιχείων σε μούμιες. Η πρώτη γνωστή μούμια με τατουάζ είναι της Ιέρειας της Αθώρ, της Amounet. Αυτή έχει τατουάζ στον αριστερό ώμο, στο στήθος, σε δύο σημεία της κοιλιάς. Το ένα είναι πάνω από τον ομφαλό, όπου διακρίνονται γραμμές, και το άλλο ψηλότερα όπου διακρίνονται έξι γραμμές διακεκομμένες. Επίσης υπάρχουν τατουάζ στην περιοχή του ηβικού τριγώνου, στο δεξιό μπράτσο (με στιγμές), στο δεξιό βουβώνα (με τρεις παράλληλες γραμμές) και στο μέσο του δεξιού μηρού. Το χρώμα της διακόσμησης φαίνεται να ήταν βαθύ μπλε.

Δύο άλλες μούμιες χορευτριών στη Θήβα βρέθηκαν με τατουάζ. Κάθε μία από αυτές παρουσιάζει στο κάτω μέρος της κοιλιάς μια μακριά ουλή, που προέρχεται από μια εγχάραξη. Τα τατουάζ των γυναικών βρίσκονται στα μπράτσα, στις γάμπες, στον τارسό του ποδιού, στο στήθος και στην περιοχή του ηβικού τριγώνου. Τα μοτίβα αποτελούνται από ρόμβους και πολλοί από αυτούς αποτελούν ομάδες.

Ο τρόπος με τον οποίο γινόταν τα τατουάζ στην Αρχαία Αίγυπτο δεν είναι γνωστός γιατί δεν υπάρχουν πληροφορίες. Ο σκοπός όμως που θα μπορούσε να εξυπηρετήσει αυτή η διακόσμηση έχει μελετηθεί. Αρχικά το κάνανε για λόγους δεισιδαιμονίας και ιατρικής. Πρόκειται για τατουάζ-φυλακτό που θα προστάτευε από αρρώστιες και άλλα δεινά. Αποτελεί δηλαδή ένα είδος μαγικής προστασίας. Όταν υποφέρει κανείς από πόνους στα χέρια ή σε οποιοδήποτε άλλο μέλος του σώματος, κάνανε αμέσως ένα τατουάζ στο σημείο αυτό πιστεύοντας ότι θα προκαλέσει ανακούφιση. Επίσης συμβόλιζε οικογενειακούς δεσμούς και θρησκευτικούς λόγους. Πρόκειται για διακοσμήσεις που γίνονται με την ευκαιρία ορισμένων ιεροτελεστιών και γιορτών όπως αρραβωνιάσματα, γάμοι, θάνατοι αλλά και για σημάδια που ξεχωρίζουν μια οικογένεια ή μια φυλή. Τέλος για διακοσμητικούς λόγους που στη βάση τους παρουσιάζουν μια τάση κυριαρχίας και κενοδοξίας. Πολλοί επισημαίνουν το γεγονός ότι ο «άγριος» φέρει εγχάρακτα σημάδια στο δέρμα του, δηλαδή τα σύμβολα της ανωτερότητας του, ενώ ο «πολιτισμένος» έχει εξωτερικεύσει αυτά τα σημάδια με τη μορφή

παρασήμων ή διακρίσεων. Όσον αφορά το τατουάζ που διακοσμούσε τις μούμιες που αναφέραμε, υπάρχει η άποψη ότι χαρακτήριζε γυναίκες αμφιβόλου ηθικής όπως παλλακίδες, χορεύτριες και πόρνες.

Στην Εποχή του Χαλκού έχουμε πολύ σημαντικά ευρήματα για τη χρήση διαφόρων καλλυντικών για τον καλλωπισμό του σώματος και του προσώπου. Στην Αίγυπτο η χρήση καλλυντικών αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινής ζωής των ανθρώπων.

Από πολύ πρώιμα χρησιμοποιούσαν διάφορες αλοιφές, αρωματικά λάδια, κρέμες, χρώματα για τα μάτια και τα νύχια. Η χρησιμοποίησή τους γινόταν για λόγους υγείας ή επιβαλλόταν από μαγικούς ή θρησκευτικούς λόγους. Μαρτυρίες αποκαλύπτουν ότι αυτή η θρησκευτική χρήση ήταν πού παλιά και αυτό εξηγεί τη μεγάλη ποικιλία των ακριβών συστατικών που απαιτούσαν από την αρχαία λατρεία για τους θεούς και που αργότερα χρησιμοποιούνταν από τους λάτρεις για το σώμα τους.

Το ίδιο σημαντική με τα αρώματα και τις αλοιφές είναι η χρήση διαφόρων ειδών ψιμυθίων που τα συναντούμε σε αιγυπτιακούς τάφους και που διατηρούν και αυτά την ίδια μαγικοθρησκευτική σημασία. Τα πιο βασικά ψιμύθια είναι δύο: Ο πράσινος μαλαχίτης και ο μαύρος γαληνίτης. Ο μαλαχίτης βρισκόταν σε κοιτάσματα στην περιοχή του Σινά και στην Ανατολική Έρημο ενώ ο γαληνίτης κοντά στο Ασουάν και στην ακτή της Ερυθράς Θάλασσας. Και τα δύο υλικά βρέθηκαν μέσα σε τάφους κυρίως ως ακατέργαστη πρώτη ύλη και ως υπολείμματα βαφής σε παλέτες και γουδιά. Ακόμη ίχνη τους σημειώνονται και πάνω σε αγάλματα. Επιπρόσθετα χρησιμοποιούσαν για το μαύρο περίγραμμα γύρω από τα μάτια ένα υλικό φτιαγμένο από γαληνίτη και σουφλίδιο του μολύβδου που το ονόμασαν Kohl. Με την κόκκινη ώχρα χρωμάτιζαν τα μάγουλα και τα χείλη ενώ με την χέννα κάνανε πιο φωτεινά τα μαλλιά τους. Τα ψιμύθια αυτά ωστόσο ξεκίνησαν σαν φάρμακα για τις αρρώστιες των ματιών και όχι μόνο και κατέληξαν να χρησιμοποιούνται για αισθητικούς σκοπούς.

Ο τρόπος με τον οποίο τα παρασκεύαζαν είναι ότι έτριβαν τα υλικά αυτά με πλατιά χαλίκια – τριπτήρες πάνω στους χρωστικούς πίνακες – παλέτες που είχαν διάφορες μορφές. Η καλά τριμμένη σκόνη γινόταν μετά μια πάστα με νερό ή με διάλυση νερού και γόμας και απλωνόταν στα μάτια με τα δάχτυλα ή με

ειδικά ραβδάκια καμωμένα από κόκαλο, ξύλο ή ελεφαντόδοντο. Η μία άκρη είχε σχήμα απιδιού, κατάλληλο για το άπλωμα των ψιμουθίων.

Στην Αίγυπτο διατηρούσαν τα φτιασίδια έτοιμα για χρήση μέσα σε κυλινδρικά μακρουλά κουτιά, που στην αρχή γινόταν από κομμάτια καλαμιού. Αργότερα αντικαταστάθηκαν από αλαβάστρινα υλικά, λίθινα αλλά και χάλκινα. Ένα από τα πρώτα χάλκινα σκεύη καλλωπισμού που βρέθηκε ήταν ο καθρέφτης σε κυκλική μορφή, γύρω στο 2.300 π.Χ. (Α. Παπαευθυμίου – Παπανθίμου, 1979, σελ. 129). Τέλος χάλκινες τριχολαβίδες και ξυράφια κάνουν την εμφάνισή τους σε αυτή την περίοδο αλλά και μικρές σπάτουλες.

— ΜΙΝΩΙΚΗ ΚΡΗΤΗ

Ο καλλωπισμός στην Κρήτη μαρτυρείται από λιγοστά ειδώλια, από τοιχογραφίες ακόμα και από το δίσκο της Φαιστού. Τα σημάδια του καλλωπισμού είναι ορατά στο πρόσωπο κυρίως, με το βάψιμο στα χείλη, στα μάγουλα, στα μάτια ακόμη και στα αυτιά. Είναι σίγουρο ότι πρόκειται για ψιμουθίωση όμως δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν πρόκειται για πραγματική δερματοστιξία.

Όλα τα μινωικά ειδώλια, ή σχεδόν όλα, ήταν βαμμένα. Όμως το χρώμα τους το διατηρούν ελάχιστα από αυτά γιατί οι Μινωίτες δημιουργοί συνήθως άλωναν ένα παχύ στρώμα από χρώμα που απολεπίζονταν. Το πρόσωπο, ενός ειδωλίου από τα Μάλια (εικ. 2) διατηρεί ίχνη από μπλε χρώμα αλλά και κόκκινου στα αυτιά του, πράγμα που εμφανίζεται πολύ σπάνια. Σε ένα άλλο πήλινο κεφάλι της «Θεάς από την Κνωσό» (εικ. 3) διακρίνονται στα μάγουλα και στη μύτη διακοσμήσεις που θα μπορούσαν να θεωρηθούν και ως τατουάζ. Επίσης βάψιμο στο πηγούνι διαπιστώνουμε σε γυναικείο ειδώλιο από το Ιερό των Διπλών Πελέκεων της Κνωσού (εικ. 4). Διακόσμηση στο πρόσωπο φέρει και ένα άλλο ανθρωπόμορφο ον από την Αγία Τριάδα που είναι γνωστό ως «σφίγγα» (εικ. 5). Έχει διάδημα στο κεφάλι, βαμμένο στόμα και στα μάγουλα κηλίδες που μοιάζουν με σταγόνες. Το πηγούνι είναι βαμμένο και αυτό σε χρώμα κόκκινο.

Ενδιαφέρουσα ακόμα είναι και η περίπτωση της «θεότητας» (εικ. 6) με τις κηλίδες, στις παλάμες της και στην θέση των θηλών της, οι οποίες παρουσιάζουν μάλλον ιερά στίγματα.

Και στην Κρήτη η χρήση της κόκκινης ώχρας σε τάφους ήταν πολύ διαδεδομένη. Υπήρχαν ευρήματα αυτής μέσα σε κωνικά κύπελλα όπου στο εξωτερικό τους είχαν ίχνη από φωτιά. Φαίνεται ότι κονιοποιημένη ώχρα είχε αναμειχθεί μέσα σ' αυτά μ' ένα υγρό, ίσως λάδι, και είχε θερμανθεί. Έτσι η ώχρα που είχε διαλυθεί με ένα υγρό είναι πιο εύκολο να χρησιμοποιηθεί ή και να διατηρηθεί σε στερεή κατάσταση μέσα στο κύπελλο.

Αναφέρεται ακόμη η υψηλή συχνότητα κυπέλλων από κόκκινο πηλό ή κόκκινο βερνίκι σε τάφους. Επίσης σημειώνεται και η ύπαρξη κόκκινων «πιτσιλιών», σε πολλά κύπελλα, τα οποία είναι αδιακόσμητα. Παρόλο που πρόκειται για σκεύη με καθαρά χρηστική αξία, ίσως θα πρέπει να γίνει κάποια εξαίρεση, γι' αυτά με τις πιτσιλιές, καθώς θα μπορούσε να τις φανταστεί κανείς σαν κάτι ανάλογο με το σύγχρονο αγιασμό.

Επίσης αναφέρεται, σε σχέση με την κόκκινη ώχρα, ότι τμήμα της ταφικής τελετουργίας ήταν ίσως η χρήση και το άπλωμά της σε στερεή ή υγρή κατάσταση. Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι ο νεκρός και κάθε λατρευτικό αντικείμενο θα έπρεπε ίσως να πασπαλιστεί με κόκκινο χρώμα. Ή ότι οι ζωντανοί βάφονταν με κόκκινο, το χρώμα του αίματος άρα της ζωής, για να δηλώσουν ίσως πένθος ή για να διώξουν το κακό μακριά τους. Κάτι τέτοιο μπορούσε να σημαίνει απλό βάψιμο του σώματος ή τατουάζ.

Για το τελευταίο δεν υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις. Υπάρχει μόνο η άποψη και η παρατήρηση του Louis Godart για τατουάζ στο μάγουλο μιας ξυρισμένης μορφής, προφανώς αντρικής, που εμφανίζεται επαναλαμβανόμενη στο δίσκο της Φαιστού (εικ. 7).

Οι τοιχογραφίες της Κνωσού μας πληροφορούν για το μακιγιάζ που είχαν οι γυναίκες. Στην «Παριζιάνα» φαίνεται καθαρά η χρήση του μαύρου χρώματος στα μάτια και του κόκκινου στα χείλη (Α. Παπαευθυμίου – Παπανθίμου, 1979, σελ. 13). Επίσης η βασίλισσα-ιέρεια (εικ. 8) που απεικονίζεται μπροστά από τη θυσία του ταύρου στη σαρκοφάγο της Αγίας Τριάδας, έχει βαμμένα κόκκινα χείλη.

Οι Μινωίτισσες βάφουν τα μάτια και τις βλεφαρίδες με έντονο μαύρο περίγραμμα από παχύ στρώμα που τα μεγαλώνει και τα κάνει πιο εκφραστικά. Η χρήση του μαλαχίτη και του γαληνίτη είναι σίγουρη. Οι γυναίκες μεταχειριζόταν ψιμύθια για να τονίσουν το λευκό του προσώπου και να βάψουν κόκκινα τα μάγουλα, τα νύχια ακόμα και τους λοβούς των αυτιών τους. Για το βάψιμο των χειλιών χρησιμοποιούταν πινέλο και άπλωναν το κόκκινο χρώμα που ήταν φτιαγμένο από κάποια χρωστική ύλη ορυκτής προέλευσης. Τέτοια υλικά μπορεί να ήταν αιματίτης, κιννάβαρι ή μίνιο διαλυμένη σε κάποια ελαιώδη κρέμα.

Στην Κρήτη υπήρχαν ειδικοί τεχνίτες που κατασκεύαζαν τα καλλυντικά (*Γωλ Φωρ, 1988, σελ. 239*). Έχουν βρεθεί σπάτουλες που έσπαζαν και ανακάτευαν σε ένα ευδιάλυτο κόμμα μαύρη σκόνη θειούχου μολύβδου και μαγγανησίου που χρησίμευε στα μάτια. Εκτός από ψιμύθια παρασκεύαζαν κρέμες και αρώματα. Είναι βέβαιο ότι τα μικρά μινωικά φιαλίδια από άργιλο και κυρίως από αλάβαστρο, που εξάγονταν στην Συρία, στη Φοινίκη και στην Αίγυπτο περιείχαν πολύτιμα λάδια, αλοιφές και αρώματα.

Σε αυτό το σημείο αξίζει να παραθέσουμε τον τρόπο με τον οποίο τα φτιάχνουν. Έκοβαν με κοπίδι και κατόπι κοπανούσαν στο γουδί τα αρωματικά μέρη της ίριδας, του σαφράν, του κρίνου, της ματζουράνας, της μυρτιάς, του καλοκασιού, της φασκομηλιάς, της κύπριου και της κυδωνιάς και άφηναν για πολλές μέρες τον πολτό να μουσκέψει στο νερό μιας λεκάνης. Το αιθέριο έλαιο ανέβαινε στην επιφάνεια μετά από ένα ελαφρύ βράσιμο ή έστυβαν τον πολτό μέσα από ένα λινό λεπτό ύφασμα και το αιθέριο έλαιο έβγαινε μέσα από τις ίνες. Μετάγγιζαν κατόπιν το υγρό και το ανακάτευαν με ένα λιπαρό διαλυτικό, φυτικό λάδι ή ζωικό λίπος.

Τα αρώματα τα χρησιμοποιούσαν για πολλούς σκοπούς όπως για να σκεπάσουν τις μυρωδιές τους που πλενόταν λίγο ακόμη και καθόλου ή για να διεγείρουν ερωτικές επιθυμίες. Ήταν λάδια ζωής, ικανά να ξαναγιώσουν, να αναμορφώσουν, ακόμη και να αναστήσουν. Τα χρησιμοποιούσαν τόσο για να αλείφουν τους ζωντανούς, όσο και τους νεκρούς ή τα ειδωλιά τους.

Στοιχεία για τον καλλωπισμό, των ανθρώπων που έζησαν στις Μυκήνες, παίρνουμε από τα ειδώλια, τις τοιχογραφίες που βρέθηκαν στη Σαντορίνη αλλά και από τα διάφορα σκεύη καλλωπισμού που βρέθηκαν ανάμεσα σε κτερίσματα στους τάφους.

Υπάρχουν δύο τύποι ειδωλίων: Δεσπόζουσα θέση κατέχουν τα μεγάλα ειδώλια της λεγόμενης «Οικίας των Ειδώλων». Μ' αυτά θα ασχοληθούμε και εμείς εξαιτίας του έντονου βαψίματος του προσώπου που προσδίδει σ' αυτά μια τρομακτική όψη. Οι απόψεις γι' αυτά τα ειδώλια είναι πολλές όμως η πιο ενδιαφέρουσα και η πιο εύστοχη είναι αυτή του Γ. Μυλωνά. Υποστηρίζει ότι «η όψη αυτή θυμίζει τα προσωπεία και τα ποικίλα ζωηρά χρώματα με τα οποία πρωτόγονοι πολεμιστές κάλυπταν τα πρόσωπά τους, για να τα κάνουν τρομερά στη θέα και έτσι να ενσπείρουν πανικό στους αντιπάλους τους. Είτε πρόκειται για εισβολείς και επιδρομείς είτε για λιμούς ή ασθένειες».

Το βάψιμο των ειδωλίων είναι σίγουρα ηθελημένο και παραθέτουμε μερικά χαρακτηριστικά ειδώλια. Το κεφάλι από κονίαμα που είναι γνωστό ως «Σφίγγα των Μυκηνών» (εικ. 9) προκάλεσε ιδιαίτερη προσοχή και εντύπωση.

Οι τέσσερις κόκκινοι στιγμορόδακες που φέρει το γυναικείο κεφάλι στα μάγουλα, στο μέτωπο και στο πηγούνι κατά τον Τσουντα τεκμηριώνουν το έθιμο «στίζουν ή ζωγραφείς το πρόσωπο». Αμφιβάλλει ωστόσο αν το έθιμο αυτό διατηρούνταν στην καθημερινή ζωή. Ο Evans μιλάει για τα σημάδια δερματοστιξίας, ενώ ο Γ. Μυλωνάς υποστηρίζει ότι πρόκειται για απλή γραπτή διακόσμηση.

Ένα άλλο ενδιαφέρον ειδώλιο (εικ. 10) βρέθηκε από το Γ. Μυλωνά και μάγουλα φέρει διακόσμηση με ρομβόσχημο μοτίβο. Εδώ πρέπει να αναφερθούμε και στην «κεφαλή του Πυθίου» που τα χαρακτηριστικά και αυτού θυμίζουν έντονα το κεφάλι της «Σφίγγας των Μυκηνών». Θεωρείται μάλλον γυναικείο γιατί η προσπάθεια διακόσμησης και καλλωπισμού του προσώπου έχει άφθονη χρήση χρώματος. Εντοπίζουμε χρώμα στα μάτια και στο στόμα και τονισμό των φρυδιών με γραπτή διακόσμηση από σειρά αλληπάλληλων λοξών γραμμιδίων από ερυθρωπό χρώμα.

Στη Σαντορίνη όπως και στην Κρήτη υπάρχουν τοιχογραφίες που μας πληροφορούν για τον τρόπο που βάφονταν οι γυναίκες της εποχής. Στην κεντρική μορφή της θεότητας, στη μεγάλη σύνθεση των κροκοσυλλεκτριών της Σαντορίνης, παρατηρούμε στο μάγουλό της ίχνη από κρόκο. Τα σημάδια αυτά είναι είτε τατουάζ είτε απλό βάψιμο. Οι κρόκοι έχουν συμβολική λειτουργία και συμβολίζουν τον ερχομό του φθινοπώρου.

Τα κόκκινα χείλη τα συναντούμε στην Ιέρεια (εικ. 11) της Δυτικής Οικίας της Σαντορίνης και στη «Πότνια Θηρών». Εκείνο που μπορεί να παρατηρήσει κανείς στις τοιχογραφίες της Θήρας είναι ότι το χρώμα στα χείλη της ιέρειας είναι έντονο κόκκινο, ενώ των άλλων γυναικείων μορφών είναι πιο ανοιχτό. Ίσως αυτό να δείχνει μια ειδική τάξη γυναικών, που επιβάλλεται να είναι βαμμένες, ενώ η μόδα της εποχής υπαγόρευε άλλα. Ακόμη μπορεί να σημαίνει ότι το κοκκινάδι στα χείλη τονίζει το φυσικό κοκκίνισμα του προσώπου που σχετίζεται με τη γυναικεία φύση. Έτσι τα ζυγηρά κόκκινα χείλη τελετουργικά ενισχύουν ένα φαινόμενο που αναφέρεται στη σεξουαλική ωριμότητα.

Παρόλα αυτά αντικείμενα καλλωπισμού βρέθηκαν τόσο σε τάφους φτωχικούς όσο και σε πλούσιους ή βασιλικούς, οπότε ο καλλωπισμός ήταν απαραίτητος σε όλα τα κοινωνικά στρώματα. Το μόνο σκεύος καλλωπισμού που απουσίαζε ήταν το ξυράφι, πράγμα που έδειχνε τη συνήθεια της εποχής να μη ξυρίζονται.

Οι γυναίκες εκείνης της εποχής μεταχειριζόταν ψιμύθια όπως λευκή κιμωλία για να ασπρίζουν το δέρμα τους, το φυτό άγχουσα που έπαιρναν το κόκκινο χρώμα για τα χείλη, τα μάγουλα και τα αυτιά και περιγράφουν με μαύρο χρώμα τα μάτια τους. Οι Νύμφες που απεικονίζονται σε τοιχογραφία της Σαντορίνης έχουν τα νύχια τους βαμμένα σε τριανταφυλλί χρώμα και από αυτό κατανοούμε το μυστηριώδες ελληνικό επίθετο ροδοδάκτυλος (με τριανταφυλλένια δάχτυλα). Επίσης βλέπουμε τις γυναίκες να έχουν μακριά μαύρα μαλλιά. Για να τα διατηρήσουν γερά και πολύ απαλά τα άλειφαν με ένα μείγμα από λάδι, φύλλα και καρπούς δάφνης.

Εκτός από ψιμύθια οι Μυκηναίοι φτιάχνουν αρώματα και κρέμες που τα χρησιμοποιούσαν για λατρευτικούς, θρησκευτικούς και αισθητικούς σκοπούς. Οι αρωματοποιοί είχαν ως βάση το λάδι με το αλάτι και έπειτα τα ανακάτευαν με τα

αιθέρια έλαια. Αυτοί χρησιμοποιούσαν τρεις τρόπους για να πάρουν τις αρωματικές ουσίες. Την έκθλιψη, την εν θερμώ εκχύλιση και την ψυχρά έκθλιψη (Πωλ Φωρ, 1988, σελ. 102). Επεξεργάζονταν πλήθος φυτών και προμηθεύονταν από τη Συρία και τη Φοινίκη λιβάνι, σμύρνα, κινάμωμο και άμωμο.

— **ΚΥΚΛΑΔΕΣ**

Ένα πολύ σημαντικό κεφάλαιο γι' αυτό το είδος της διακόσμησης κατά την Εποχή του Χαλκού αποτελεί η μελέτη των μαρμάρινων κυκλαδικών ειδωλίων.

Τα χρώματα, κυρίως το κόκκινο και το μπλε, που χρησιμοποιήθηκαν για τη βαφή των ειδωλίων διατηρήθηκαν σε κάποιες περιπτώσεις, ιδιαίτερα στους τάφους. Πρόκειται για οξειδία του σιδήρου (αιματίτης – ώχρα), του υδραργύρου (κιννάβαρι) και του χαλκού (αγουρίτης). Είναι γνωστά μαρμάρινα και πήλινα αγγεία που περιέχουν τέτοια υλικά χρωματισμού, παλέτες και μικρά λίθινα γουδιά για το τρίψιμό τους, καθώς και οστέινες χρωματοθήκες.

Τα υλικά αυτά κονιοποιούνταν με τα γουδιά και στη συνέχεια τα ανακάτευαν με νερό ή λάδι. Σε μαρμάρινα αγγεία, βρέθηκαν ίχνη από κόκκινο χρώμα, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν για την ανάμειξη του κόκκινου υλικού με κάποιο υγρό. Το μπλε χρώμα φαίνεται ότι αποθηκευόταν πιο προσεκτικά και διατηρούνταν σε μορφή σκόνης ή πάστας σε μαρμάρινα σκεύη, πήλινους αρύβαλλους ή σε οστέινες χρωματοθήκες (εικ. 12).

Με χρώμα δηλώνονταν λεπτομέρειες του προσώπου και η κόμμωση αλλά και τα αυτιά και τα ρουθούνια. Το μαύρο και το μπλε χρησιμοποιήθηκαν για τα μαλλιά και τα μάτια. Το κόκκινο για να δείξει τα ανατομικά χαρακτηριστικά και τα κοσμήματα αλλά εντοπίζεται και στη μύτη, στα μάγουλα και στο πηγούνι. Τα μάγουλα συχνά διακοσμήθηκαν με στιγμές ή ταινίες και το πηγούνι με στιγμές (εικ. 13, εικ. 14). Η διακόσμηση αυτή σε τέτοιες περιοχές χαρακτηρίστηκε ως δερματοστιξία.

Θα αναφέρω λεπτομερειακά μερικά από τα πιο ενδιαφέροντα ειδώλια από την άποψη της γραπτής διακόσμησής τους:

1) Γυναικείο ειδώλιο.

Είναι ιδιαίτερα αξιοσημείωτο για τις λεπτομέρειες που φέρει με κόκκινο χρώμα. Μπορεί κανείς να δει δύο σειρές από μικρές κουκίδες κατά μήκος του μετώπου με όμοιες σειρές στο κάτω μέρος των παρειών. Ασυνήθιστοι είναι οι συμπαγείς κόκκινοι κύκλοι που παρουσιάζουν τα αυτιά. Χρώμα επίσης είναι ορατό στις αυλακώσεις του λαιμού και στη σπονδυλική στήλη. Τα ίχνη του μπλε χρώματος έχουν εξαφανιστεί, αλλά θα μπορούσε να είχε χρησιμοποιηθεί για τα μάτια, τα μαλλιά και για το ηβικό τρίγωνο.

2) Ειδώλιο με περιδέραιο.

Το συγκεκριμένο θεωρείται ότι διατήρησε το μεγαλύτερο ποσοστό γραπτής διακόσμησης. Το μπλε χρώμα χρησιμοποιήθηκε για τα αμυγδαλόσχημα μάτια και τα φρύδια, για τα μαλλιά, που αποδόθηκαν σαν μια συμπαγής μάζα στο μέτωπο και στο πίσω μέρος του κεφαλιού, και για το ηβικό τρίγωνο. Το κόκκινο χρώμα χρησιμοποιήθηκε (με την εξαίρεση ενός ζεύγους από κουκίδες για τα ρουθούνια και πιθανώς το στόμα) για μη ανατομικές λεπτομέρειες. Έτσι μάγουλα, μέτωπο και μύτη καλύπτονται από σειρές κόκκινων κουκίδων. Υπάρχει μια φράντζα από κοντές οριζόντιες πινελιές κάτω από το πηγούνι, που συνεχίζει και πίσω. Το λαιμό στολίζει περιδέραιο, το οποίο αποτελείται από οκτώ ημιρόδακες με μία κουκίδα στο κέντρο. Το γραπτό αυτό περιδέραιο θεωρείται μοναδικό, Κόκκινες στιγμές παρατηρούνται στο αριστερό χέρι, στον καρπό και πέντε σειρές επίσης από κόκκινες στιγμές διακρίνονται στο δεξιό βραχίονα, λίγο ψηλότερα από τον αγκώνα. Το ειδώλιο θεωρείται ως ένα από τα καλύτερα του είδους του με εξαιρετικό πλάσιμο.

3) Κεφάλι ειδωλίου.

Στο κεφάλι αυτό υπάρχουν λεπτομέρειες με κόκκινο χρώμα, που χαρακτηρίζονται από face painting ή τατουάζ. Διακρίνεται μια φράντζα από κάθετες πινελιές κατά μήκος του μετώπου, που θεωρείται σπάνιο μοτίβο. Ακόμη εμφανίζονται σειρές από κουκίδες στα μάγουλα και στο πηγούνι και μια έντονη ταινία κάτω από τη μύτη. Για να δηλωθούν τα μαλλιά φαίνεται πως είχε χρησιμοποιηθεί εξίτηλη μπλε βαφή.

4) Γυναικείο ειδώλιο.

Είναι αξιοσημείωτο για τα ίχνη κόκκινου χρώματος που υπάρχουν στο πρόσωπο. Διακρίνονται φράντζα από πολύ κοντές πινελιές κατά μήκος του μετώπου, διπλή σειρά από κουκίδες στα μάγουλα, καθώς και κάποιο χρώμα στη μύτη. Ίχνη από μπλε χρώμα, είναι ορατά στην περιοχή των ματιών.

5) Γυναικείο ειδώλιο.

Και στην περίπτωση του ειδωλίου αυτού είναι σημαντικές οι γραπτές λεπτομέρειες που διατηρήθηκαν κυρίως με το κόκκινο χρώμα, το οποίο είναι πολύ ζωηρό, σε αντίθεση με το εξίτηλο μπλε. Κόκκινο χρώμα, με διακυμάνσεις από το ροζ μέχρι το πορφυρό, είναι ορατό στο μέτωπο, στη μύτη, στα μάγουλα, στο πηγούνι και, το σημαντικότερο, στους βραχίονες και ανάμεσα στα στήθη, όπου διακρίνονται πέντε πινελιές (το κόκκινο χρώμα είναι κιννάβαρι). Σε αυτό το ειδώλιο τονίζεται κυρίως η ζωγραφική στο σώμα που δεν εμφανίζεται συχνά στα κυκλαδίτικα ειδώλια.

6) Κορμός γυναικείου ειδωλίου.

Υπολείμματα κόκκινου χρώματος είναι ορατά ανάμεσα στα στήθη και πίσω.

7) Γυναικείο μαρμάρινο ειδώλιο.

Το ειδώλιο φαίνεται ότι είχε ένα είδος δικτυωτού σχεδίου με σκούρο κόκκινο χρώμα στο στήθος, πράγμα που θεωρείται ως μοναδικό χαρακτηριστικό.

8) Μαρμάρινο γυναικείο ειδώλιο με διπλωμένα χέρια.

Και σ' αυτό αναφέρονται ίχνη από κόκκινο χρώμα στο στήθος.

9) Γυναικείο ειδώλιο.

Σε αυτό διακρίνονται κόκκινες ταινίες στους βραχίονες.

10) Κεφάλι ειδωλίου.

Είναι αξιοσημείωτο για τα υπολείμματα κόκκινης βαφής που διατηρήθηκαν στο πρόσωπο. Ασυνήθιστη θεωρείται η φράντζα στο πρόσωπο. Το ειδώλιο αυτό αποδόθηκε στην «τεχνίτη του Γουλανδρή», όπου τα γλυπτά αυτά θεωρούνται ως ιδιαίτερα αξιόλογα εξαιτίας της χρήσης ζωγραφιστών λεπτομερειών. Φαίνεται πιθανό ότι όλα τα ειδώλιά του, από τα μικρότερα ως τα μεγαλύτερα, είχαν κάποιο χρώμα.

- 11)** Κεφάλι ειδωλίου («τεχνίτη του Γουλανδρή»).
- Διακρίνονται ίχνη από ζωγραφιστά μάτια, μια συμπαγής ταινία κατά μήκος του μετώπου και κόκκινες κουκίδες στα μάγουλα και στη μύτη.
- 12)** Γυναικείο ειδώλιο «(τεχνίτη του Fitzwilliam)».
- Κόκκινο χρώμα φαίνεται στις αυλακιές του λαιμού, στον ίδιο το λαιμό και στο μέτωπο, ενώ ίχνη χρώματος μπορεί να διαπιστώσει κανείς και στο κατώτερο τμήμα του προσώπου.
- 13)** Γυναικείο ειδώλιο («τεχνίτης του Woodner»).
- Ίχνη από χρώμα διακρίνονται κατά μήκος του μετώπου και στο πίσω μέρος του κεφαλιού. Φαίνεται δε πως και το ηβικό τρίγωνο ήταν αρχικά ζωγραφισμένο σαν μια συμπαγής περιοχή με μπλε χρώμα.
- 14)** Κεφάλι ειδωλίου.
- Ίχνη από ζωγραφική, κόκκινη ταινία – είτε συμπαγής είτε σειρά από κουκίδες – είναι ορατή κατά μήκος του κατώτερου τμήματος του μετώπου, ενώ γραπτή ήταν και η περιοχή των μαλλιών.
- 15)** Κεφάλι ειδωλίου.
- Το κεφάλι διατηρεί ίχνη των γραπτών αμυγδαλόσχημων ματιών και της κόμμωσής του, που ήταν ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα.
- 16)** Τμήμα γυναικείου ειδωλίου.
- Το ηβικό τρίγωνο σε αυτό το ειδώλιο ζωγραφίζεται με κουκίδες.
- 17)** Γυναικείο ειδώλιο («τεχνίτη του Γουλανδρή»).
- Ίχνη από τη διακόσμηση των ματιών και της κόμμωσης.
- 18)** Γυναικείο ειδώλιο («τεχνίτη του Γουλανδρή»).
- Ίχνη από τα μάτια, από μια συμπαγή ταινία κατά μήκος του μετώπου και από την κόμμωση.
- 19)** Κεφάλι ειδωλίου («τεχνίτη του Γουλανδρή»).
- Διατηρούνται ίχνη χρώματος στα μάτια και στα μαλλιά.
- 20)** Κεφάλι ειδωλίου.
- Το κόκκινο χρώμα χρησιμοποιήθηκε για την απόδοση τεσσάρων κάθετων ταινιών, παράλληλων μεταξύ των, σε κάθε μάγουλο και μιας ταινίας στην εξέχουσα γωνία της μύτης. Δύο άλλες κόκκινες γραμμές είναι ορατές στο μέτωπο. Υποδηλώνουν τα φρύδια, κάτω από τα οποία ζωγραφίστηκε μια

οριζόντια γραμμή. Τα μάτια ήταν ζωγραφισμένα με σκύρο χρώμα όπως και η περιοχή των μαλλιών.

21) Μεγάλο γυναικείο ειδώλιο.

Κάθετες κόκκινες γραμμές είναι ορατές στον κωνικό, φαρδύ λαιμό. Ψηλά στους βραχίονες φαίνονται στενές ταινίες με κόκκινο χρώμα.

22) Κεφάλι μαρμαρίνου ειδωλίου.

Το συγκεκριμένο κεφάλι έχει ίχνη κάθετων γραμμών στα μάγουλα.

Οι ερμηνείες των ερευνητών που έχουν προταθεί για τα συγκεκριμένα ειδώλια είναι πολλές και διάφορες. Η Preziosi τονίζει την ταφική χρήση των κυκλαδικών ειδωλίων και σημειώνει ότι για τους νησιώτες, το χρώμα που χρησιμοποιήθηκε σ' αυτά φαίνεται πως είχε μια ισχυρή μαζική σημασία. Αναφέρεται επίσης στη χρήση της κόκκινης ώχρας και τονίζει όπως η ώχρα πασπαλιζόταν επάνω στο σώμα του νεκρού για να συμβολίσει το αίμα και επομένως την αναγέννηση της ζωής μετά το θάνατο, έτσι και η χρήση της στα κυκλαδικά ειδώλια για την απόδοση μη ανατομικών λεπτομερειών θα μπορούσε να ερμηνευτεί με τον ίδιο τρόπο.

Πιστεύεται ότι η τελετουργική βαφή του προσώπου ήταν ένα αξιόλογο τμήμα των θρησκευτικών τελετουργιών, τις οποίες τελούσαν οι Κυκλαδίτες και ότι τα σχέδια που χρησιμοποιούσαν στα ειδώλιά τους θα μπορούσαν θαυμάσια να αντανakλούν εκείνα που χρησιμοποιούσαν στους ίδιους τους εαυτούς των και ήλπιζαν να συνεχίζουν και σε μια άλλη ζωή. Ο ίδιος ο νεκρός, κάτοχος ενός ειδωλίου και αυτοί που τον πένθουσαν μπορεί να διακοσμούσαν με τα ίδια θέματα και όλα αυτά ν' αποτελούσαν μέρος των ταφικών προπαρασκευών.

Αλλά και το μπλε χρώμα φαίνεται πως είχε επίσης ιδιαίτερη σημασία. Σε δύο τάφους στα Απλώματα της Νάξου διαπιστώθηκε ότι η ύλη αυτή, είχε διαποτίσει το χρώμα, τα οστά και ορισμένα σκεύη, αποτελώντας τμήμα ταφικών τελετουργιών.

Ο Χρ. Ζερβός θεωρεί ότι τα σχέδια των κυκλαδικών ειδωλίων εξυπηρετούσαν κάποιο μαγικό σκοπό. Το μπλε και το κόκκινο, έχοντας προφυλακτική ή αποτροπαϊκή σημασία, χρησιμοποιήθηκαν για να διακοσμήσουν με ταινίες τους νεκρούς και τα ειδώλια που συνόδευαν τους νεκρούς, για να τους προστατεύσουν από βλαβερά πνεύματα.

Ο Χρ. Τσουντας θεώρησε πιθανό ότι οι Κυκλαδίτες «έστιζαν» το σώμα τους σε μερικές περιπτώσεις, ενώ σε άλλες πιθανότερος ήταν ο απλός χρωματισμός του, ο οποίος είχε ανάγκη ανανέωσης, πράγμα που μαρτυρείται κατά την άποψή του από τη συχνή ανεύρεση του ερυθρού χρώματος στους τάφους.

Ο B. Blomqvist δέχεται ως πιθανό, τα διακοσμητικά σχέδια του προσώπου να απηχούσαν έναν τύπο βαψίματος όπως και τα ίχνη κόμμωσης απηχούσαν ένα πραγματικό στυλ κόμμωσης της Εποχής του Χαλκού. Είναι πιθανό πολύς κόσμος να έφερε διακόσμηση σώματος ή προσώπου ή δερματοστιξία άντρες και γυναίκες για καθαρή διακόσμηση, για την προστασία του δέρματος, για να τρομάζουν τους εχθρούς και για λατρευτικούς σκοπούς.

Ο C. Renfrew σημειώνει το γεγονός ότι υπάρχουν τόσο προσεκτικά κατεργασμένα σκεύη, μέσα στα οποία διατηρούνταν το χρωστικό υλικό, υποδηλώνει ότι δεν χρησιμοποιήθηκαν μόνο για ταφικές τελετουργίες αλλά και για καλλωπιστικούς σκοπούς την καθημερινή ζωή. Αν πάρουμε μάλιστα και την άποψη της G. Preziosi ότι δηλαδή χρησιμοποιήθηκαν χάλκινες βελόνες για την τοποθέτηση του χρώματος, τότε θα είχαμε την απόδειξη ότι οι Κυκλαδίτες χρησιμοποιούσαν τη δερματοστιξία (Α. Παπαευθυμίου – Παπανθίμου, 1997).

— **ΚΥΠΡΟΣ (ΕΠΟΧΗ ΧΑΛΚΟΥ)**

Ενδιαφέροντα στοιχεία συναντάμε και σε ορισμένα ειδώλια της Κύπρου. Σε πολλά από τα ειδώλια, από μια ομάδα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, εμφανίζονται στα μάγουλα εγχάρακτες γραμμές που θεωρούνται ως μακιγιάζ ή τατουάζ. Χωρίς να παρουσιάζουν χαρακτηριστικά του φύλου θεωρήθηκαν γυναικείες μορφές που μπορεί να είναι πιστές ή ιέρειες.

Επίσης υπάρχουν και μερικές συνθέσεις αγγείου με ειδώλιο. Δύο γυναικείες φιγούρες ξεχωρίζουν σε ένα από αυτά και όπως αναφέρει ο Β. Καραγιώργης παρουσιάζουν διακοσμημένο με τατουάζ σώμα.

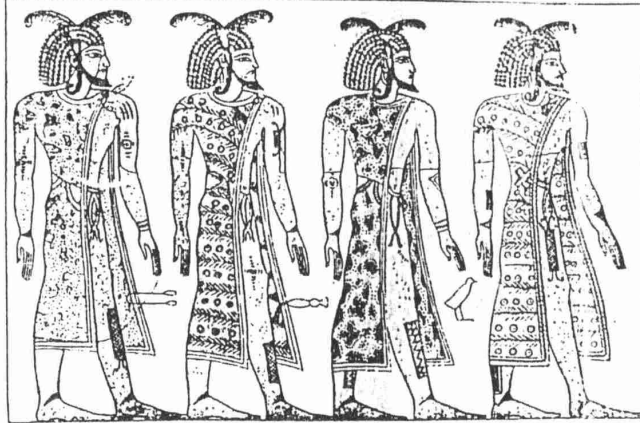
— *ΑΛΠΕΙΣ*

Αναφέρεται πρόσφατη ανακάλυψη στις Άλπεις του Τυρόλου παγωμένου άντρα. Ο Otzi είχε μουμιοποιηθεί και διατηρηθεί μέσα στον πάγο και έτσι οι ερευνητές εντόπισαν ένα τατουάζ που έφερε στην πλάτη του.

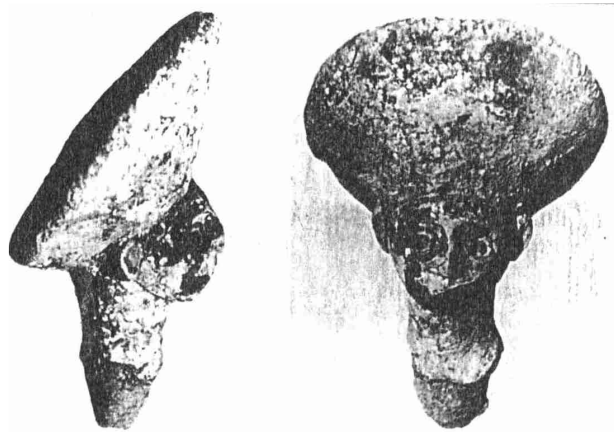
— *ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ*

Στο Έζτρο της Βουλγαρίας βρέθηκε ένας σκελετός που ήταν εν μέρει πασπαλισμένος με κόκκινη ώχρα. Επίσης στο νεκροταφείο κοντά στην Tel Berenetsua και στη νεκρόπολη των τύμβων του Belogradec διαπιστώθηκε ώχρα. Η ποσότητά της ήταν άφθονη και η παρουσία της ιδιαίτερα αισθητή στο κρανίο και στο μέτωπο. Αλλά και γύρω από το σκελετό και από κάτω υπήρχε ένα λεπτό στρώμα από κόκκινη ώχρα.

ΕΙΚΟΝΕΣ
(ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ)

Εικ. 1

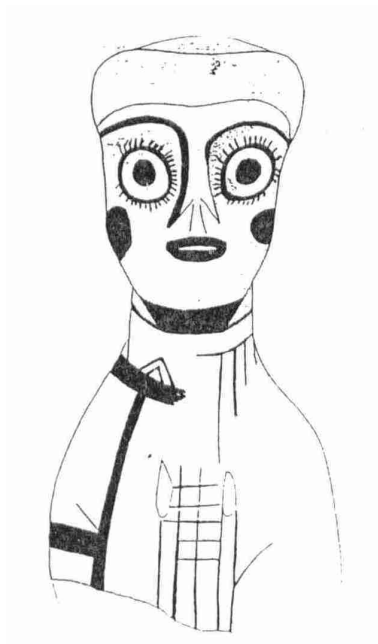
Εικ. 2

Εικ. 3

EIK.4

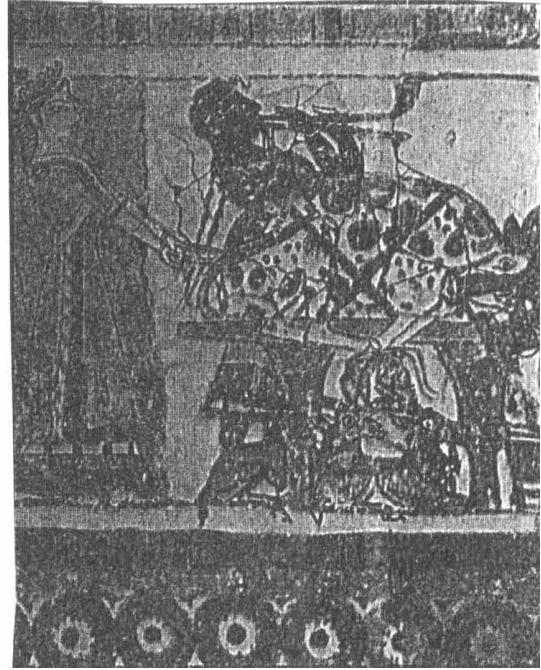
EIK.5

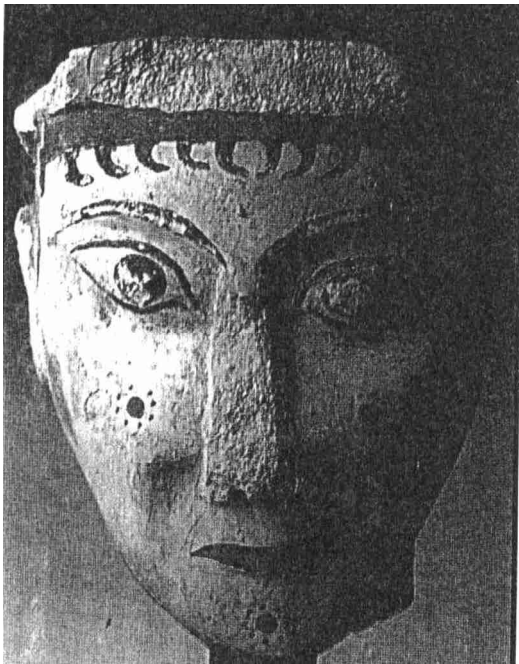
EIK.6

Εικ. 7

Εικ. 8

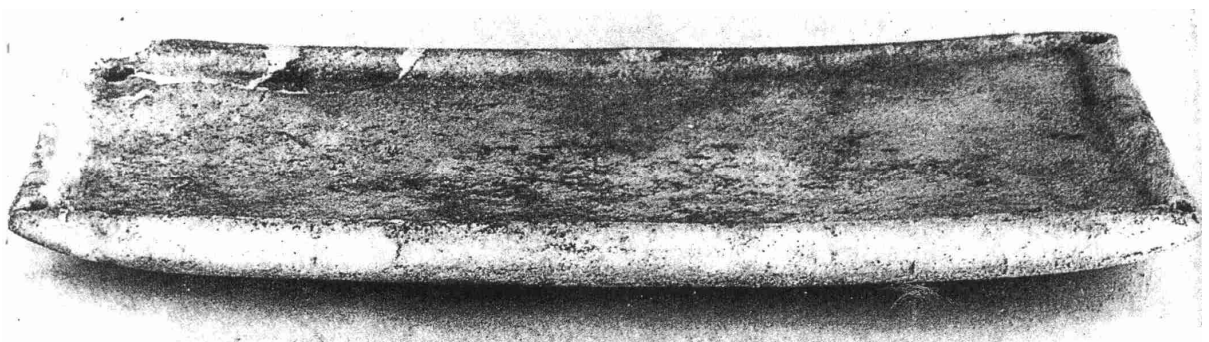
Εικ. 9

Εικ. 10

Εικ. 11

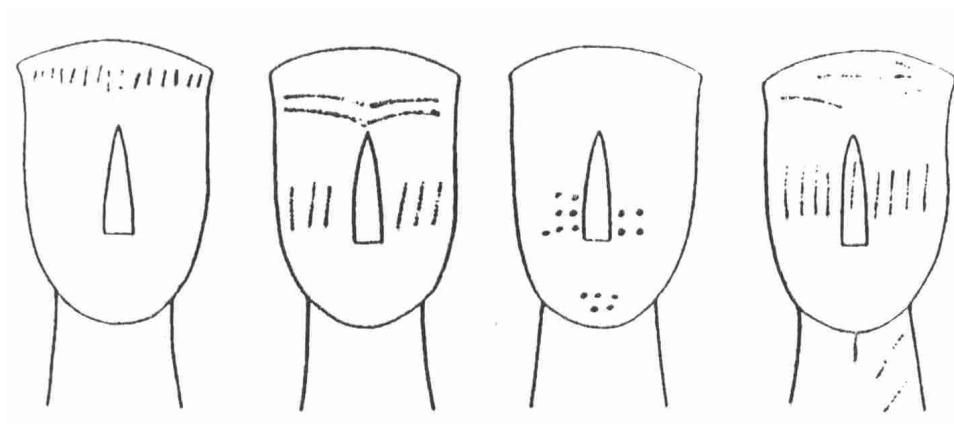

Εικ. 12

Εικ. 13

Εικ. 14

ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ

(1.300 π.Χ. – 500 π.Χ.)

Η Σουμέρια Βασίλισσα Σουμπάντ

Η τελευταία από τις μεγάλες εποχές της εξέλιξης της ανθρωπότητας είναι η Εποχή του Σιδήρου. Σε αυτή ο άνθρωπος γνώρισε την κατεργασία του σιδήρου και ανακάλυψε τη χρήση του ως κύριου υλικού για την κατασκευή εργαλείων, όπλων και άλλων αντικειμένων της καθημερινής του ζωής.

Το μέταλλο αυτό ήταν γνωστό από πολύ παλιά και θεωρούνταν αρκετά σπάνιο και πολύτιμο για μεγάλο χρονικό διάστημα. Πιστεύεται ότι οι Χετταίοι – κατά το 1.300 π.Χ. (Νόμπελ, 36^{ος} τόμος, 1991) – κατασκεύασαν τα πρώτα σιδερένια όπλα και έκτοτε διαδόθηκε η σιδηρουργία σε όλη την ανατολική λεκάνη της Μεσογείου.

Η χρήση του σιδήρου προκάλεσε τεχνολογική επανάσταση και οδήγησε στο μετασχηματισμό της κοινωνίας. Πολιτισμοί όπως η Αίγυπτος, η Ρώμη, η

Παλαιστίνη και η Συρία ήκμαζαν εκείνη την εποχή. Ανάμεσά τους και ο πολιτισμός της Ελλάδας, αν και από πολλούς ερευνητές θεωρείται ότι με την αυγή της Εποχής του Σιδήρου, αποτελεί τους λεγόμενους Σκοτεινούς Χρόνους της ελληνικής αρχαιότητας.

Για την Εποχή του Σιδήρου γίνονται αναφορές σε πολλές γραπτές πηγές για την χρήση και την παρασκευή καλλυντικών όπως επίσης και για τον τρόπο καλλωπισμού γυναικών αλλά και ανδρών. Οι πολιτισμοί που θα εξετάσουμε ακολουθούν παρακάτω.

— *ΑΙΓΥΠΤΟΣ (ΕΠΟΧΗ ΣΙΔΗΡΟΥ)*

Ο πολιτισμός της Αιγύπτου ήταν στην ακμή του κατά την εποχή αυτή. Οι Αιγύπτιοι ενώ χρησιμοποιούσαν τα ψιμύθια για να προστατεύουν τα μάτια τους από τον ήλιο, τον αέρα, τη σκόνη και τα έντομα τώρα τα χρησιμοποιούν για να ομορφύνουν το πρόσωπο και το σώμα τους.

Ο μαλαχίτης και ο γαληνίτης εξακολουθούσαν να χρησιμοποιούνται. Μέσα σε διάφορες παλέτες και γουδιά τα υλικά αυτά γινόταν σκόνη και ετοίμαζαν το υλικό Kohl που είχε τη μορφή συμπαγούς μάζας. Με το πράσινο μαλαχίτη χρωμάτιζαν τα βλέφαρα και με το μαύρο γαληνίτη άλειφαν τα φρύδια και τις βλεφαρίδες μακραίνοντάς τες προς τα έξω έτσι ώστε τα μάτια του να φαίνονται πιο μεγάλα και λαμπερά.

Είναι πολύ γνωστή η παράσταση του ερωτικού παπύρου του Τουρίνου με την απεικόνιση γυναίκας τη στιγμή που βάφει τα χείλη της με μια βούρτσα. Η σύνθεση του ψιμυθίου για τη χρήση αυτή φαίνεται πως ήταν παρασκεύασμα κόκκινης ώχρας με λίπος ή λάδι.

Μια άλλη παράσταση με σκηνή καλλωπισμού απεικονίζεται σε μια νεκρική στήλη του Μέσου Βασιλείου. Η στήλη είναι γνωστή ως «Lady Ipwet».

Απεικονίζει την Irwet καθισμένη στη συνηθισμένη στάση, μπροστά από ένα τραπέζι προσφορών και κρατά στο αριστερό της χέρι έναν καθρέφτη, σημάδι ευγενείας, και με το άλλο απλώνει με ένα ταμπόν ρουζ ή πουόδρα στο πρόσωπό της.

Οι παλάμες των χεριών, τα πέλματα και τα νύχια βάφονται με χέννα σε μορφή αλοιφής ή πάστας. Στον τάφο μιας αριστοκράτισσας βρέθηκαν δύο είδη κραγιονιού καθώς και επτά διαφορετικές κρέμες σώματος.

Να σημειώσουμε ότι και οι άντρες καλλωπίζονταν, βάζοντας πάνω τους αρκετά ψιμίθια. Ο Φαραώ, ο οποίος ήταν θείο πρόσωπο δεχόταν καθημερινά την περιποίηση από ένα πλήθος υπηρετών. Κουρείς που έκοβαν και ξύριζαν τα μαλλιά και τα γένια του, κομμωτές που τακτοποιούσαν τις περούκες, έκοβαν και γυάλιζαν τα νύχια του. Ακόμη και ειδικοί υπηρέτες υπήρχαν που έπλεναν και αρωμάτιζαν το σώμα του ή του έβαφαν τα φρύδια και τα μάτια και μακιγιάρανε με κόκκινο χρώμα τα μάγουλα και τα χείλη. Μια επιγραφή που βρέθηκε σε ένα τάφο χαρακτήριζε τους ασχολούμενους με τα διάφορα αυτά έργα. Ο Υπεύθυνος του κουτιού των καλλυντικών, ο Υπεύθυνος των λαβίδων καλλωπισμού κ.ο.κ. (*Will Durant, Α΄ μέρος, σελ. 180*). Αυτή η περιποίηση δεν γινόταν μόνο στους Φαραώ αλλά και σε απλούς άντρες.

Οι Αιγύπτιοι καθημερινά κάνανε χρήση καλλυντικών, για να καταπολεμούν σε εποχές με ζέστη, την κακοσμία του σώματος. Έτσι λοιπόν τριβόντουσαν με μια αλοιφή που είχε στη βάση το τερεβινθέλαιο και το λιβάνι. Αυτά ανακατεύονταν με σπόρους κάποιου φυτού και με ένα άρωμα. Στα σημεία που συνδέονται δύο μέρη του σώματος, έβαζαν άλλα παρασκευάσματα.

Υπήρχαν καλλυντικά που ομόρφυναν την επιδερμίδα που την έκαναν πιο σφιχτή και λεία και άλλα που καταπολεμούσαν λεκέδες και σπυράκια. Χρησιμοποιούσαν, παραδείγματος χάρη, για να κάνουν την σάρκα πιο σφιχτή, σκόνη από αλάβαστρο και ανθρακική σόδα καθώς και ένα είδος αλατιού ανακατεμένο με μέλι. Άλλες συνταγές είχαν σαν βάση το γαϊδουρινό γάλα. Ένα άλλο εξαιρετικό παρασκεύασμα, που είχε φιλόδοξο τίτλο «Για να μεταμορφώνεται ο γέρος σε νέο», εγγυούνταν την απαλλαγή όλων των σημαδιών που φέρνουν τα γεράματα. Αυτή η συνταγή γινόταν με σπόρους

μοσχοσίταρου που κατόπιν μιας διαδικασίας παίρνανε το λάδι που σχηματιζόταν (*Πιέρ Μοντέ, 1988, σελ. 80*).

Το δέρμα του κεφαλιού ήταν αντικείμενο αδιάκοπης φροντίδας. Άλλοτε γιατί ήθελαν να καταπολεμήσουν τα γκριζα μαλλιά και να αποφύγουν το άσπρισμα των φρυδιών, άλλοτε να αποφύγουν τη φαλάκρα και άλλοτε για να κάνουν τα μαλλιά να ξαναφυτρώσουν. Γνώριζαν πως για την ειδική αυτή περιποίηση το ρετσινόλαδο ήταν ένα εξαιρετικό προϊόν. Ωστόσο γνώριζαν και πώς να απαλλάσσονται από τις περιττές τρίχες και από το χνούδι με τη χρήση άλλων παρασκευασμάτων.

— **ΕΛΛΑΔΑ (ΕΠΟΧΗ ΣΙΔΗΡΟΥ)**

Καθώς οι Αθηναίοι έτρεφαν ιδιαίτερη αδυναμία για το κάλλος, δεν είναι περίεργο που οι γυναίκες τους προσπαθούσαν να τους συγκινήσουν ποντάροντας στο ευαίσθητο αυτό σημείο. Γενικά η γυναικεία φιλαρέσκεια θεωρούνταν από τους άντρες κάτι φυσιολογικό αλλά μερικοί σατιρικοί την ειρωνευόταν: «Την είδα μια μέρα πασαλειμμένη με φτιασίδια για να φαίνεται πιο άσπρη απ' ότι ήταν και καταβαμμένη για να φαίνεται πιο κόκκινη φορούσε και παπούτσια ψηλά για να φαίνεται ψηλότερη» (*Robert, Flaceliere, 1970*).

Οι Ελληνίδες στην Αθήνα του 5^{ου} αιώνα λεύκαιναν το πρόσωπό τους μ' ένα λεπτό στρώμα κερουσίτη (καθαρό ανθρακικό μόλυβδο) που το έλεγαν ψιμίθιον. Αυτή είναι ακριβώς η ονομασία που από τότε καθιερώθηκε στην ελληνική γλώσσα για να υποδηλώσει το οποιοδήποτε φτιασίδι (Θ. Καρζής, 1990, σελ. 180). Ζωγράφιζαν τα φρύδια με φούμο (καπνιά) και τα βλέφαρα με στίμμι (αντιμόνιο σε σκόνη) ή κάρβουνο και τα ματόκλαδα είτε με άσβολον – μια ειδική σβουνιά, είτε με ένα μίγμα από ασπράδι αυγού, αμμωνία και ρετσίνι. Τα χείλη τους τα βάφανε κόκκινα παίρνοντας τη χρωματική ουσία από τη ρίζα του φυτού έγγουσα. Επίσης το ρουζ της εποχής ήταν το μίλτον – ένα μίνιο προσώπου ή το φύκον που παρασκευάζονταν από φύκια ή ο παιδέρωσ που το παίρναν από τη ρίζα ενός αγκαθιού.

Κατά τις Διονυσιακές τελετές (Νίκος Ξένιος, 1989, σελ. 50) στεφανώνονταν με φύλλα δάφνης και φύλλα κισσού ενώ χρησιμοποιούσαν το λευκό και το κόκκινο χρώμα ως επικάλυψη του προσώπου. Το κόκκινο χρώμα θα μπορούσε να δήλωνε την επερχόμενη αιματοχυσία (ωμοφαγία) και το λευκό χρώμα της αγνότητας, ως αποτέλεσμα της καθαρτικής λειτουργίας της τελετής (εξαγνισμός). Επίσης στο θέατρο βάρφανε τα μάτια τους για να κρύβεται ο ηθοποιός κατά κάποιο τρόπο από τα ερευνητικά μάτια των θεατών, να απομονώνεται στο θαυμαστό σκοτεινό κόσμο της ψυχής που υποδύεται και να εξασφαλίζει ένα μεγάλο ποσοστό απομόνωσης από τα φώτα και τους θορύβους της σκηνής.

Επίσης έχουμε και μαρτυρίες ότι οι Έλληνες χρησιμοποιούσαν την μέθοδο της δερματοστιξίας αν και δεν την εκτιμούσαν πολύ. Ο Αθήναιος αναφέρει ότι οι γυναίκες της Θράκης (εικ. 1) μ' ένα αισχρηρό εργαλείο, κάνανε σχέδια στο δέρμα με τέτοιο τρόπο, που θα πίστευε κανείς ότι ήταν ζωγραφιστά. Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο στους Θράκες, οι εντομές στο δέρμα σήμαιναν ευγενική καταγωγή. Ο Ηρόδοτος επίσης διηγείται και μια περίπτωση συνωμοτών, κατά τη βασιλεία του Δαρείου Ι, οι οποίοι επικοινωνήσαν μέσω του τατουάζ. Ο Ξενοφών μας πληροφορεί ότι στους γιους των πλουσίων Μοσσουνάκων τα σώματά τους ήταν ζωγραφισμένα και το μπροστινό τμήμα τους είχε τατουάζ με χρώματα. Ο Ραμρονίους Μελα επίσης αναφέρει ότι οι Αγάθουρσοι, γείτονες των Σκυθών, έφεραν ζωγραφιές επάνω στο πρόσωπο και στο σώμα τους, ανάλογα με το βαθμό της ευγενείας που κατείχαν και ότι αυτή η ζωγραφιά, ακόμα και αν πλενόταν δεν έβγαινε.

Τέλος είναι γνωστή η ιστορία του Αρισταγόρα, τυράννου της Μιλήτου, στον οποίο πήγε ένας σκλάβος με γραφή στο κεφάλι του, σταλούμενος από τα Σούσα, από τον Ιστιαίο, για να του παραγγείλει να ξεσηκωθεί ενάντια στο βασιλιά. Επειδή ο Ιστιαίος ήθελε να φθάσει με ασφάλεια το μήνυμά του στον Αρισταγόρα, καθώς όλοι οι δρόμοι φυλάγονταν καλά, θεώρησε πως ένας μόνο δρόμος ήταν ασφαλής. Κούρεψε το κεφάλι του πιστού του σκλάβου, κέντησε τα γράμματα στο δέρμα του και στη συνέχεια άφησε τα μαλλιά του να μεγαλώσουν. Μόλις αυτά μεγάλωσαν, έστειλε το σκλάβο στη Μίλητο με μια

μόνο εντολή, να τον κουρέψει ο Αρισταγόρας και να κοιτάξει στο κεφάλι του τα όσα έγραφε το τατουάζ.

Διαδομένες εκείνη την εποχή ήταν και οι βαφές των μαλλιών. Οι Έλληνες ως μελαχρινός λαός θεωρούσαν το ξανθό χρώμα στα μαλλιά ως θεϊκό. Γι' αυτό και αρκετές γυναίκες κατασκεύαζαν μόνες τους βαφές για μια χρυσοειδή κόμη. Δεν μένανε όμως μόνο εκεί ξέρανε και τρόπους να αποτριχύνουν τις περιττές τρίχες με ένα παρασκεύασμα από ασβέστη και αρσενικό.

Επίσης φτιάχνανε κρέμες για τις ρυτίδες και τις πανάδες. Το μαστιχόλαδο το χρησιμοποιούσαν για τον ιδρώτα, το καρυδόλαδο και το φοινικόλαδο για το στήθος, το θυμαρόλαδο για το λαιμό και τα γόνατα.

Το «πασάλειμμα» όλων αυτών των υλικών γινόταν με ειδικά βουρτσάκια, τους χριστήρας. Ο καθρέφτης ήταν ένα ακόμη αντικείμενο που δεν έλειπε από τη ζωή της γυναίκας. Αυτός γινόταν από καλοδουλεμένα μέταλλα και είχε ένα χερούλι λιγότερο ή περισσότερο σκαλισμένο. Υπήρχε μάλιστα και ένα τελετουργικό που όταν οι εταίρες γινόταν γριές χάριζαν τον καθρέφτη τους στη Θεά Αφροδίτη λέγοντας ένα ποίημα (*Φ.Μ. Κολομπόβα – Ε.Α. Οζερεζσκαία, 1977, σελ. 94*). Πολλές γυναίκες είχαν ολόκληρο εργαστήριο, με καθρέφτες, τσιμπιδάκια για την αποτρίχωση των φρυδιών τους, ξυραφάκια, δοχεία με κρέμες και ένα πλήθος από μπουκαλάκια με αρώματα.

— ***ΡΩΜΗ***

Η λατινική λέξη, που περιελάμβανε στη σημασία της τα καλλυντικά, τα αρώματα καθώς και τον εξωτερικό καλλωπισμό από τα κοσμήματα ήταν *cultus*. Και είναι φυσικό η έννοια αυτή να αποτελεί το κέντρο του ενδιαφέροντος στη ζωή πολλών γυναικών (*εικ. 2*).

Υπάρχει μια έντονη αρνητική περιγραφή από άντρα για το πώς ήταν μια γυναίκα πριν καλλωπιστεί. «Αν βλέπατε γυναίκες να σηκώνονται από το κρεβάτι το πρωί θα τις βρίσκατε πιο αποκρουστικές και από πιθήκους. Γι' αυτό όλες τους κλειδώνονται στα δωμάτιά τους και αρνούνται να τις δει άντρας· γριές και

μάγισσες, και μια στρατιά από υπηρέτριες ... περιτριγυρίζουν την κυρία τους μπλαστρώνοντας άχαρα το πρόσωπό της με ένα σωρό φαρμάκια ... Αναρίθμητα μαντζούνια και αλοιφές επιστρατεύονται για να κάνουν την άχαρη όψη της να λάμψει. Έτσι κάθε δούλη έχει ένα διαφορετικό αντικείμενο στο χέρι της μια ασημένια λεκάνη, μια κανάτα, ένα καθρέφτη ... και βάζα γεμάτα από διαβολιές, σκόνες για τα δόντια ή μπογιά για το μαύρισμα των βλεφάρων» (*J.P.V.D. Balsbon, 1982, σελ. 340*).

Ως πρώτο στρώμα για το μακιγιάζ χρησιμοποιούσαν μια ουσία που την έπαιρναν από τον ιδρώτα του μαλλιού του προβάτου. Για να λευκάνει το πρόσωπο και τα μπράτσα μια γυναίκα χρησιμοποιούσε λευκό μόλυβδο (*cerussa*), κιμωλία ή μήλινο λευκό (*melinum*). Τα μάγουλα και τα χείλη τα βάφανε κόκκινα με τη βοήθεια ώχρας ή λάσπης κρασιού ενώ τα βλέφαρα και την περιοχή γύρω από τα μάτια τα σκιάζανε με στάχτη ή σκόνη αντιμονίου.

Και στη Ρώμη φαίνεται ότι δεν εκτιμούσαν τις ζωγραφιές του δέρματος. Αυτό το κατανοούμε, όταν γινόταν λόγος από διάφορους συγγραφείς σε λατινικά κείμενα, τα τατουάζ είχαν να κάνουν με ξένους, στρατιώτες και σκλάβους.

Ακόμη οι Ρωμαίες κυρίες άσπριζαν τα δόντια τους χρησιμοποιώντας κρέμες με διάφορες ιδιότητες και αγόραζαν αρώματα από την Ανατολή για να μυρίζουν ωραία (*εικ. 3*). Καθημερινά τους φρόντιζαν τα μαλλιά τους διάφοροι κομμωτές όπως επίσης καταφεύγανε και στις υπηρεσίες του αποτριχωτή. Ο οποίος τους άλειφε με αποτριχωτική αλοιφή παρασκευασμένη από ρητίνη και πίσσα ή τους έτριβε με ψίλωθρον, που ήταν ένα φάρμακο που παραγόταν από άσπρο σταφύλι. Ή τέλος με κάποιο άλλο είδος αλοιφής κατασκευασμένο από κόμη κισσού ή από λίπος γαϊδουριού ή από χολή κασίκας ή από αίμα αρουραίου ή από σκόνη έχιδνας (*Ζερόμ Καρκοπίνο, 1988, σελ. 209*).

— *ΑΝΑΤΟΛΙΑ (ΕΠΟΧΗ ΣΙΔΗΡΟΥ)*

Από πολλούς πολιτισμούς της Ανατολής χρησιμοποιήθηκαν τα ψιμίθια. Στη Μεσοποταμία χρησιμοποιούσαν κόκκινη ώχρα και κίττα ενώ στη Σουμερία φαίνεται πως προτιμούσαν την κίτρινη ώχρα σαν πούδρα για το πρόσωπο. Στο Σουμέριο τάφο της Βασίλισσας Σουμπάντ ανακαλύφθηκε ένα μικρό κουτί από μπλε-πράσινο μαλαχίτη, βελόνες χρυσές με κεφαλή από λαγουρίτη και ένα μικρό κουτί, για τη φύλαξη των καλλυντικών, από μάρμαρο και διακοσμημένο με ένα πλέγμα από σύρμα χρυσού. Το κουτί αυτό πάχους ενός δαχτύλου περιείχε ένα μικρό κουτάλι που χρησίμευε για να πάρουν το κόκκινο χρώμα από μέσα. Ακόμα περιείχε μια μικρή ράβδο από μέταλλο για να περιποιούνται τα νύχια και ένα ζεύγος λαβίδων για να βγάζουν τα φρύδια.

Οι Εβραίες γυναίκες πέρασαν στην ιστορία ως οι πιο ωραίες γυναίκες του αρχαίου κόσμου. Από πολλούς θεωρούνται φιλάρεσκες γιατί έβαφαν το πρόσωπό τους, φορούσαν άφθονα κοσμήματα και παρακολουθούσαν από κοντά τη μόδα της Βαβυλώνας. Μια πόλη που ήταν γνωστή εκτός των άλλων και για τα προϊόντα καλλωπισμού που φτιάχνανε με βάση το λάδι αλλά και τα λουτρά ατμού (*Ζωρζ Κοντινώ, 1977, σελ. 74*). Ακόμα και οι νέοι άντρες της Βαβυλώνας βαφότανε και έκαναν σγουρά τα μαλλιά τους, αρωμάτιζαν το δέρμα τους και έβαζαν κόκκινο χρώμα στα μάγουλα. Ξέρουμε από ταφικές πρακτικές ότι έπλεναν και αρωμάτιζαν το σώμα του νεκρού, του έβαφαν τα μάγουλα και του μαύριζαν τις βλεφαρίδες. Εάν το πτώμα ανήκε σε γυναίκα ανάμεσα στα κτερίσματα στους τάφους έβαζαν πλήθος από φιαλίδια με αρώματα, χτένες, ψιμίθια και όλα τα απαραίτητα ώστε να φροντίζει τον εαυτό της και στον άλλο κόσμο (*Will Durant, τόμος Α', σελ. 257*).

Και οι Πέρσες, άντρες και γυναίκες, κατά την εποχή της ευημερίας της αυτοκρατορίας τους, τονώνανε το χρώμα του προσώπου τους, έβαφαν τις βλεφαρίδες τους για να αυξήσουν το μήκος και μεταχειρίζονταν διάφορες αλοιφές για τα μαλλιά τους. Μια ειδική τάξης διακοσμητών, τους οποίους οι Έλληνες ονόμαζαν «κοσμητάς», παρείχαν τις υπηρεσίες τους στους αριστοκράτες. Οι Πέρσες γνώριζαν πολύ καλά από αρώματα και οι αρχαίοι πίστευαν ότι είχαν εφεύρει ειδικά ψιμίθια. Ο βασιλιάς δεν έφευγε για τη μάχη

χωρίς να πάρει μαζί του ένα κουτί με ποικιλία από κρέμες για να αρωματίζεται ανεξάρτητα από το αποτέλεσμα της μάχης. Ακόμη ξέρουμε ότι δερματοστιξία με ένα πυρωμένο σίδηρο κάνανε μόνο σ' αυτούς που είχαν διαπράξει ένα πολύ σοβαρό αδίκημα.

Τέλος η χρησιμοποίηση των ψιμυθίων και των αρωμάτων ήταν διαδομένη και στην Ιαπωνία. Οι άνθρωποι που ανήκαν σε ανώτερες τάξεις πουδράρανε το πρόσωπό τους, βάφανε τα μάγουλά τους κόκκινα, ράντιζαν τα ρούχα τους με αρώματα και πάντα είχαν μαζί τους έναν καθρέφτη. Οι γυναίκες έβαφαν τα νύχια τους με κόκκινο χρώμα αλλά πιο σπάνια έβαφαν το κάτω χείλος. Ακόμα ξύριζαν τα φρύδια τους και τα αντικαθιστούσαν με μια πινελιά σε διάφορα σχήματα, όπως το ημισελήνοειδές, ή έκαναν μικρές μαύρες κηλίδες. Αυτές τις τοποθετούσαν στο μέτωπο για να τονίζεται έτσι η λάμψη των τεχνικών μαυρισμένων δοντιών.

— ***ΚΥΠΡΟΣ (ΕΠΟΧΗ ΣΙΔΗΡΟΥ)***

Τα αρώματα, τα καλλυντικά και οι αλοιφές χρησίμευαν ταυτόχρονα για τον καλλωπισμό αντρών και γυναικών της Κύπρου καθώς και των ειδωλίων τους.

Μεγάλωναν τα μάτια τους με πινέλο και Kohi (πούδρα από θειούχο μόλυβδο και μαγγάνιο). Οι όμορφες βάφονταν όπως η θεά Αφροδίτη, που οι ποιητές ονόμαζαν πορφυρή, ρόδινη, ξανθιά. Τόνιζαν δηλαδή τα χείλη τους με αγχούσα (βοϊδόγλωσσα) όπως επίσης τα νύχια, τις παλάμες και τα μαλλιά τους με κίννα.

Κάθε μία τους καλλωπίζονταν ανάλογα με την περιουσία της. Στις γιορτές όσοι έπαιρναν μέρος στα συμπόσια και στους χορούς, σκέπαζαν τις μυρωδιές τους βάζοντας ένα θεϊκό άρωμα (*Πωλ Φωρ, 1988, σελ. 132*).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην ιστορία της δερματοστιξίας απέκτησε το εύρημα στο Pazyryu, της Σιβηρίας, της Εποχής του Σιδήρου γύρω στα 400 π.Χ.

Εκτός από υπολείμματα ρούχων και διάφορα προσωπικά κοσμήματα που διασώθηκαν, διατηρήθηκε και τατουάζ στο σώμα του αρχηγού. Επειδή το σώμα δε διατηρήθηκε καλά, ιδίως στην αριστερή πλευρά του στήθους, το τατουάζ δε βρέθηκε ακέραιο (εικ. 4). Ωστόσο επάνω από την καρδιά ήταν ζωγραφισμένο το κεφάλι ενός λέοντα-γρύπα ή κάποιου άλλου φανταστικού όντος. Διατηρήθηκε η διακόσμηση στο δεξιό βραχίονα, ο οποίος καλύπτεται εντελώς από τον ώμο μέχρι τον καρπό, εκτός από τμήμα του δεξιού ώμου. Στο κάτω μέρος παριστάνεται ένας γάιδαρος με συστρεφόμενη ράχη, στο ίδιο επίπεδο επίσης απεικονίζεται φτερωτό θηρίο με αιλουροειδή ουρά και από πάνω ένα κριάρι. Στη συνέχεια παρουσιάζεται ένα ελάφι με ράμφος αετού και μακριά κέρατα. Πάνω από αυτό εμφανίζεται ένα σαρκοφάγο και στην κορυφή του ώμου ένα ελάφι με κέρατα, που έχουν κεφάλια πουλιών και μακριά ουρά, στην άκρη της οποίας υπάρχει πάλι ένα κεφάλι πουλιού.

Το τατουάζ στον αριστερό βραχίονα δε διατηρείται τόσο καλά και φαίνεται ότι αποτελούνταν από τρεις ανεξάρτητες φιγούρες, δύο ελάφια και ένα κασίκι με τα μπροστινά του πόδια σε θέση πηδήματος, ενώ τα πίσω είναι υψωμένα στον αέρα.

Στο δεξιό πόδι η διακόσμηση ήταν ορατή, ενώ στο άλλο δε διατηρήθηκε καλά. Το βιαστικό μοτίβο στην μπροστινή πλευρά της κνήμης, φθάνοντας από το γόνατο μέχρι τον αστράγαλο, ήταν ένα ψάρι. Από κάτω η φιγούρα ενός θηρίου με κέρατα και ουρά αιλουροειδούς. Διάφορες μικρές σφαίρες πετούν, σαν να ήταν έξω από το στόμα του. Όμοιες διακοσμήσεις υπάρχουν και στη ράχη του άντρα ακολουθώντας τη γραμμή της σπονδυλικής στήλης μέχρι τη μέση. Παρατηρείται ότι ίσως αυτές οι διακοσμήσεις να μπήκαν εκεί για θεραπευτικό σκοπό, για να απαλύνουν τους πόνους στη συγκεκριμένη περιοχή.

Στην εσωτερική πλευρά της κνήμης, παράλληλα με το ψάρι, υπάρχει μια σειρά από τέσσερα κριάρια ή κασίκες. Το τατουάζ αυτό έγινε μάλλον με

τρυπήματα κατά τρόπο που να εισχωρεί κάτω από το δέρμα μια μαύρη ουσία, πιθανώς καπνιά.

Το τατουάζ του αρχηγού στο Pazyryk πιθανότατα σήμαινε ευγενική καταγωγή ή ήταν ένα σημάδι ανδρισμού ή και τα δύο. Θεωρείται ότι κυρίαρχο ρόλο έχει το κεφάλι του λέοντα-γρύπα ανάμεσα στις άλλες φιγούρες των θηρίων. Ωστόσο είναι δύσκολο να προσδιοριστεί τι σήμαιναν όλες αυτές οι φιγούρες, ίσως να ήταν αποτροπαϊκές ή καθαρά διακοσμητικές.

ΕΙΚΟΝΕΣ
(ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ)

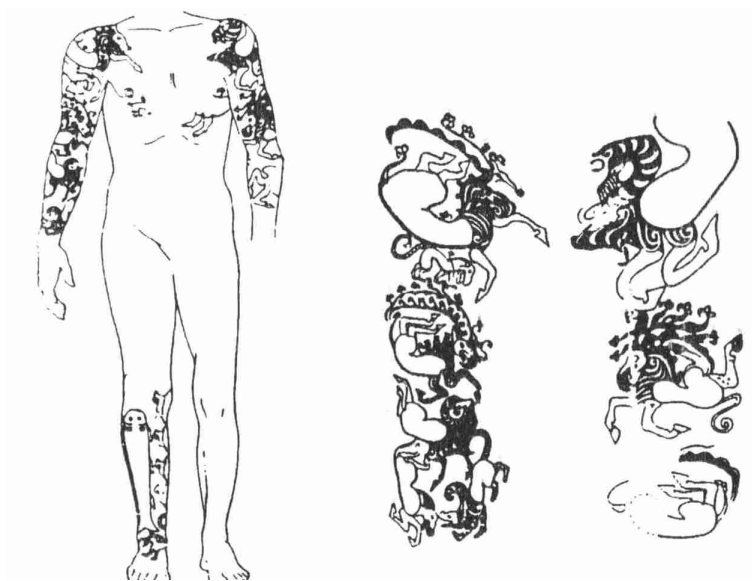
Εικ. 1

Εικ. 2

Εικ. 3

Εικ. 4

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Εδώ λοιπόν τελειώνει το ταξίδι μας στα προϊστορικά χρόνια. Μέσα από τη διαδρομή γνωρίσαμε τους ανθρώπους του τότε και προσπαθήσαμε να εμβαθύνουμε στον τρόπο σκέψης του, μελετώντας τα ευρήματα που φανερώνουν το πώς οι πρόγονοί μας καλλωπίζονταν προσπαθώντας έτσι να φανερώσουν το ψυχικό τους κόσμο και να εκφραστούν καλύτερα.

Το ταξίδι μας ήταν δύσκολο μιας και ο χρόνος ήταν και είναι ο βασικός μας αντίπαλος αφού εξαφάνισε τα περισσότερα στοιχεία που θα μας οδηγούσαν στο να έχουμε μια καλή εικόνα για τη ψιμυθίωση σ' εκείνους τους χρόνους.

Με την πολύτιμη βοήθεια των βιβλίων των ερευνητών αυτής της εποχής κατορθώσαμε να συντάξουμε την παρούσα εργασία και να κατανοήσουμε την αιώνια προσπάθεια έκφρασης του ανθρώπινου ψυχισμού μέσα από την τέχνη του μακιγιάζ. Η απλότητα και πολλές φορές η δυσκολία στην ανεύρεση των υλικών καλλωπισμού δεν σταμάτησαν ούτε απέτρεψαν το ανθρώπινο γένος από το ένστικτο της έκφρασης και της επικοινωνίας. Τα διάφορα ειδώλια και οι διάφοροι τάφοι όπως και πληθώρα άλλων ευρημάτων αποδεικνύουν περίτρανα τη σημαντικότητα της ψιμυθίωσης στη ζωή των ανθρώπων.

Φτάνοντας στο κλείσιμο της εργασίας ανακεφαλαιώνοντας για κάθε περίοδο θα μπορούσαμε να πούμε τα εξής:

- Παλαιολιθική εποχή (620.000 π.Χ.–10.300 π.Χ.): Όπως είδαμε και πιο πάνω τα κυριότερα ευρήματα τα συναντάμε σε διάφορους τάφους στη Δυτική, στη Κεντρική και στην Ανατολική Ευρώπη. Κύριο υλικό είναι η ώχρα.
- Μεσολιθική εποχή (10.300 π.Χ.–7.000 π.Χ.): Όπως και στην Παλαιολιθική έτσι και εδώ ο χρόνος δε μας επέτρεψε να γνωρίσουμε πολλά στοιχεία για τους λαούς που έζησαν τη περίοδο αυτή. Τα ευρήματα τα παίρνουμε από τους διάφορους τάφους της Ευρώπης και της Εγγύς Ανατολής.
- Νεολιθική εποχή (7.000 π.Χ.–2.800 π.Χ.): Γι' αυτή την εποχή τα στοιχεία που συλλέξαμε είναι πολλά περισσότερα μιας και παρατηρείται η

δημιουργία διαφόρων πολιτισμών. Επιγραμματικά αναφέρω Αίγυπτο, Αιγιακός χώρος και Ανατολία. Εδώ τις πληροφορίες τις αντλήσαμε από διάφορα ειδώλια και ταφικές πρακτικές. Τέλος να επισημάνουμε ότι εδώ συναντάμε την πρώτη μορφή του σημερινού όρου τατουάζ.

- Εποχή του Χαλκού (2.800 π.Χ.–1.300 π.Χ.): Είναι η προτελευταία από τις εποχές που εξετάζουμε. Εδώ πλέον το τοπίο αρχίζει να ξεκαθαρίζει. Τα ευρήματα είναι πολύ περισσότερα, εκ των οποίων πολλά βρίσκονται στον Αιγιακό χώρο. Σπουδαίοι πολιτισμοί όπως ο Μινωικός και ο Μυκηναϊκός όπως και αυτός της Αιγύπτου ήκμασαν την περίοδο αυτή και τα απομεινάρια τους αποδεικνύουν πλήρως τη χρήση ψιμυθίωσης ως μέσο έκφρασης του ψυχικού κόσμου. Αξιοσημείωτο είναι ότι πλέον οι μαρτυρίες έρχονται από διάφορες τοιχογραφίες, σκεύη και ειδώλια και όχι μόνο από τάφους όπως γινόταν στις προηγούμενες εποχές. Τέλος παρατηρείται ακμή στη μέθοδο της δερματοστιξίας.
- Εποχή του Σιδήρου (1.300 π.Χ.–500 π.Χ.): Είναι η τελευταία εποχή των προϊστορικών χρόνων. Εδώ πλέον δε μιλάμε μόνο για τη χρήση της ψιμυθίωσης αλλά είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αρκετά καλά τα μυστικά του καλλωπισμού του τότε κόσμου. Αρώματα, κρέμες, καλλυντικά και γενικότερα είδη καλλωπισμού αναφέρονται πλέον και σε πολλές γραπτές πηγές.

Η ψιμυθίωση όπως είδαμε έχει τα θεμέλιά της στους προϊστορικούς χρόνους. Αν και τα ευρήματα πολλές φορές ίσως κάνουν τον αναγνώστη να πιστέψει ότι η εξέλιξη αυτής της τέχνης ήταν αργή, ωστόσο για κάποιον που θα κάνει μια πιο σχολαστική παρατήρηση θα δει ότι τα άλματά της υπήρξαν ραγδαία. Και αυτό γιατί η εξέλιξη του ανθρώπου συσχετίζεται με την εξέλιξη των συναισθημάτων που έψαχναν απελπισμένα τρόπο έκφρασης. Η ανάγκη αυτή για την εξωτερική των συναισθημάτων είναι αυτή που κάνει την τέχνη της ψιμυθίωσης να ταξιδεύει από τα προϊστορικά χρόνια έως σήμερα, αύριο και πάντα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Α. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, *Τελετουργικός καλλωπισμός στο προϊστορικό Αιγαίο*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1997.
- Α. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, *Σκεύη και σύνεργα καλλωπισμού στο Κρητομυκηναϊκό χώρο* (Διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη, Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής (παράρτημα αρ. 23), 1979.
- Α. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Μινωικές και Μυκηναϊκές μαρτυρίες για τον καλλωπισμό, *Αρχαιολογία* 31, (1989), 8-13.
- Α. Πέντζου-Δαπόντε, *Μαθήματα φυσικής ανθρωπολογίας*, Θεσσαλονίκη, Δ΄ έκδοση, 1986.
- Αγγ. Πιλάλη-Παπαστερίου, *Μινωικά πήλινα ανθρωπόμορφα ειδώλια της συλλογής Μεταξά*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1992.
- Αγγ. Πιλάλη-Παπαστερίου, Α. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, *Χρονικά ανασκαφών*, Θεσσαλονίκη, Ανάτυπο, 1990.
- Γρηγορίου Δ. Ζιάκα, *Θρησκευολογία: Η θρησκεία των προϊστορικών κοινωνιών και των αρχαίων λαών*, Θεσσαλονίκη, Υπηρεσία Δημοσιευμάτων (Α.Π.Θ.), 1996.
- Will Durant, *Παγκόσμιος Ιστορία του Πολιτισμού*, τόμος Α΄, ελ. μετάφρ. Α. Φραγκιά, εκδ. Οικ. Αφοί Συρόπουλοι και Κουμουνδουρέας Ο.Ε.
- Emily Vermelle, *Ελλάς Εποχή του Χαλκού*, ελ. μετάφρ. Θεόδωρος Ξένος, Αθήνα, Καρδαμήτσα, 1983.
- Ζερόμ Καρποπίνο, *Η καθημερινή ζωή στη Ρώμη στο απόγειο της αυτοκρατορίας*, ελ. μετάφρ. Κ. Παναγιώτου, Αθήνα, Δημ. Ν. Παπαδήμα, 1988.
- Ζώρζ Κοντενώ, *Η καθημερινή ζωή στη Βαβυλώνα και στην Ασσυρία*, ελ. μετάφρ. Έλλης Αγγέλου, Ωκεανίς, 1977.
- Θ. Καρζής, *Η γυναίκα στην αρχαιότητα*, Γ΄ έκδοση, Φιλιππούτη, 1990.
- Κ.Μ. Κολομπόβα – Ε.Λ. Οζερεζσκαΐα, *Η καθημερινή ζωή στην Αρχαία Ελλάδα*, ελ. μετάφρ. Γ. Ζωΐδη, Ωκεανίς, 1977.

- Κ. Κορρέ-Ζωγράφου, Καλλωπισμός και κόμμωση στους νεοελληνικούς χρόνους, *Αρχαιολογία* 31, (1989), 28-32.
- Λουίτζι Παρέτι – Πάολο Μπρέτσι – Λουτσιάνο Πεττέκ, *Η ανάπτυξη της τεχνικής, του εμπορίου και των επιστημών*, τόμος 3, Unesco, 1970, εκδ. οίκ. Χ. Τεγόπουλος – Ν. Νίκας και Σία Ο.Ε.
- Νίκος Ξένιος, Τελετουργικός καλλωπισμός (η παραίσθηση του κάλλους ως παράγοντας τραγικής ειρωνείας), *Αρχαιολογία* 31, (1989), 38-52.
- Ντόρας Βασιλικού, *Ο Μυκηναϊκός πολιτισμός*, Αθήνα, Πτολεμαίος, 1995.
- Πιέρ Μοντέ, *Η καθημερινή ζωή στην Αρχαία Αίγυπτο*, ελ. μετάφρ. Έλλης Αγγέλου, Αθήνα, Δημ. Ν. Παπαδήμα, 1988.
- Πωλ Φωρ, *Η καθημερινή ζωή στις ελληνικές αποικίες*, ελ. μετάφρ. Έλλης Αγγέλου, Αθήνα, Δημ. Ν. Παπαδήμα, 1988.
- Πωλ Φωρ, *Η καθημερινή ζωή στην Κρήτη τη Μινωική εποχή*, ελ. μετάφρ. Έλλης Αγγέλου, Αθήνα, Δημ. Ν. Παπαδήμα, 1988.
- Renè Rrenil, Pascal Darque, J.Cl. Poursat, Gilles Touchais, *Οι πολιτισμοί του Αιγαίου*, ελ. μετάφρ. Ο. Πολυχρονοπούλου, Α. Φιλιππά – Touchais, Αθήνα, Μ. Καρδαμίτσα, 1996.
- Robert Flacelière, *Ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος των αρχαίων Ελλήνων*, ελ. μετάφρ. Γεράσ. Δ. Βανδώρου, Αθήνα, Δημ. Ν. Παπαδήμα, 1970.
- Σερ Λεονάρντ Γουλλεϋ, Λουίτζι Παρέτι, *Ο αρχαίος κόσμος 1200 π.Χ.– 500 π.Χ.*, τόμος 2, Unesco, 1970, εκδ. οίκ. Χ. Τεγόπουλος – Ν. Νίκας και Σία Ο.Ε.
- Τζακέττα Χοουκς, Σερ Λεονάρντ Γουλλεϋ, *Η προϊστορία και οι αρχές του πολιτισμού*, τόμος 1, Unesco, 1970, εκδ. οίκ. Χ. Τεγόπουλος – Ν. Νίκας και Σία Ο.Ε.
- J.P.V.D. Balsoon, *Ρωμαίες γυναίκες, η ιστορία και τα έθιμά τους*, ελ. μετάφρ. Νίκος Πετρόχειλος, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1982.
- Χρ. Γιοβάνη, *Νέα μεγάλη εγκυκλοπαίδεια Νόμπελ έγχρωμη*, τόμος 25, Χρ. Γιοβάνης, 1991.
- Χρ. Γιοβάνης, *Νέα μεγάλη εγκυκλοπαίδεια Νόμπελ έγχρωμη*, τόμος 27, Χρ. Γιοβάνης, 1991.

- Χρ. Γιοβάνης, *Νέα μεγάλη εγκυκλοπαίδεια Νόμπελ έγχρωμη*, τόμος 32, Χρ. Γιοβάνης, 1991.
- Χρ. Γιοβάνης, *Νέα μεγάλη εγκυκλοπαίδεια Νόμπελ έγχρωμη*, τόμος 36, Χρ. Γιοβάνης, 1991.
- Χρ. Γιοβάνης, *Νέα μεγάλη εγκυκλοπαίδεια Νόμπελ έγχρωμη*, τόμος 40, Χρ. Γιοβάνης, 1991.

Για τις φωτογραφίες:

- Α. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, *Τελετουργικός καλλωπισμός στο προϊστορικό Αιγαίο*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1997.
- Α. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Μινωικές και Μυκηναϊκές μαρτυρίες για τον καλλωπισμό, *Αρχαιολογία* 31, (1989), 8-13.
- Ζερόμ Καρποπίνο, *Η καθημερινή ζωή στη Ρώμη στο απόγειο της αυτοκρατορίας*, ελ. μετάφρ. Κ. Παναγιώτου, Αθήνα, Δημ. Ν. Παπαδήμα, 1988.
- Θ. Καρζής, *Η γυναίκα στην αρχαιότητα*, Γ΄ έκδοση, Φιλιππούτη, 1990.
- Τζακέττα Χουοκς, Σερ Λεονάρντ Γουλλεϋ, *Η προϊστορία και οι αρχές του πολιτισμού*, τόμος 1, Unesco, 1970, εκδ. οίκ. Χ. Τεγόπουλος – Ν. Νίκας και σία Ο.Ε.